

שירותא דצלותא

שאמרו רז"ל — הקב"ה מוחל להם עונות, ע"כ יעשו תשובה ביום קודם החופה, כי נהגו כל ישראל שמתענים, ויתעוררו מאוד בתשובה ויפשפשו מעשיהם מיום הולדם עד היום הזה, ויתודו ויבקשו מחילה וסליחה וכפרה מאת השי"ת ויהיו מודים ועוזבים ויתחרטו חרטה גמורה בשברון לב ויעשו חזקה מהיום הלאה לעבוד את ה' באמת ובתמים ולהיות קדושים וטהורים וכו'. דבריו אלה מביא בעל קיצור של"ה עמוד מט ב. וראה בספר חופת חתנים תפלות מיוחדת לחתן וכלה ביום חופתם, וספר דינים והנהגות האדם פרק יד בסדר הנהגת נשואין (מנהגי ארז"ל). ורצוי שהחתן יטבול במקוה טהרה ביום חופתו (חופת חתנים) והוא סיע גדול לקניית הנשמה ויתודה בתוך המקוה בדמע, כי היא עזר לסלק חצונים החיצונים מעליו וכו' ואם הוא אנוס או חולה ואינו יכול לטבול, אז יוסיף בלימודו והתורה מטהרתו

פרק ג

הכתובה

(בירורים)

א. בעצם היא שטר, כמו שכתוב בה: שטר כתובתא דא. וראה: גיטין קב ב, קדושין ט, ב ו מח ב; ב"ב קסז ב. ודינה כשטר חוב שהלוה נותן למלוה, וכאן נותן אותו הבעל לאשה שהוא עומד לקדש כדת משה וישראל, ושבו הוא מקבל על עצמו התחייבויות מסוימות המפורטות בו.

מי תיקן כתובה? מפשטות לשון הגמ' (שבת יד ב) "שמעון בן שטח תיקן כתובה לאשה" ניתן להבין, שהוא בעל התקנה, (וכך כתב הגאון רצ"ה חיות ז"ל ולנקודה זו נחזור לקמן בסוף הערותינו)

בגמ' כתובות (פב ב) מיוחס קביעות הסכום של מאתים לדורות של פני ר"ש בן שטח כדגרסינן שם: אמר רב יהודה — בראשונה היו כותבין לבתולה מאתים ולא למנה מנה והיו מזקינין ולא היו נושאים נשים, עד שבא שמעון בן שטח ותיקן — כל נכסיו אחראין לכתובה. וראה שם הקטע שלאחריו ביתר בירור ורשי" שם ועיין היטב בתוספות שם ד"ה בתחלה. וראה כתובות י ב ובשיטה מקובצת לכתובות פב ב ד"ה בראשונה וד"ה עד, עיי"ש היטב. ובכך יובן מה שרשי" פירש לגמ' שבת הנ"ל: "תיקן כתובה — שיהא כותב לה כל נכסי אחראין לכתובה", והרי שם לא מדובר על הפרטים שבה, רק שר"ש ב"ש "תיקן כתובה לאשה" ותו לא. הרי מכאן ראייה חותבת שרשי" בא להדגיש זאת — כלומר, שלא שמעון ב"ש תיקן עצם נתינת הכתובה, כמו שיכולים להבין מפשטות הלשון, אלא שהוא רק הוסיף הערבון המודגש בה והוא: כל נכסי אחראין לכתובה.

מלים ספורות אלו של רשי" עולות בקנה אחת עם מה שמובא בספר "תשובות רשי" המכיל ע"פ רוב תשובות וענינים המובאים במח"ו ובשאר ספרים מבית מדרשו של רשי" ושם (עמוד רל) כתוב בקשר לענינו מה דלקמן: "כל ימיו של שמעון בן שטח לא נזקק לתקנת כתובתא, אלא מפני שלא היו כותבין אחריות לכתובה והיה מוכר נכסיו, וכן לאו דוקא אלא אם כן מה יתקן, שיהא כותב לה אחריות כל נכסיו". — תכן אלה

שירותא דצלותא

הדברים כראה בהיר, שמה שכתוב „לתקנת כתובהא“ פירוש: לעשות תיקון נוסף שיתאים עם עצם כונת התקנה ביסודה, וזהי — הערבון שניתוסף בנוסחה, כנ"ל. ומסייעת להשערה זו פשטות לשון התוספתא (לכתובות, פרק יב): „בראשונה, כשהיתה כתובהא אצל אביה, היתה קלה בעיניו להוציאה, התקין שמעון בן שטח שתהא כתובהא אצל בעלה וכותב לה — כל נכסים דאית לי, אחראין וערבאין לכתובתיך דא“, ומפורש ברמב"ם (ה"א פרק י ה"ז): „וחכמים הם שתיקנו כתובה לאשה, ואותם הדברים רואים אנו בארחות חיים, שם, מתוך הדגשת „עיקר כתובה“.

עד כאן על צד המשפטי של הכתובה, בתור שטר חוב, אבל מעלה יתירה לה והיא העיקרית — היא גורם עיקרי ויסודי בחיי המשפחה, ביחסים שבין הבעל לאשתו, ועל זה ראה הערותינו לקמן אות ה.

ובאגדה: במסכת כלה רבתי, פרק ג: וירא ישראל את בני יוסף ויאמר מי אלה, אטו עד השתא לא ידע מאן אינון, אלא דשייליה אם יתילדו בכתובה, וכיון דחויי כתובה, אתבא דעתי' ונשקינהו. ורש"י לבראשית מט פסוק ט מביא דרש מורחב: הראה לו שטר אירוסין ושטר כתובה. ומצא גם במדרש הגדול לויחי (עמוד תשכ). וראה תוספות לעמוד זה. ולבסוף הרי כמה הערות: א. בתוספתא שם שנינו — „שתהא הכתובה אצל בעלה“. ברם, התקנה נוגדת לכאורה למנהג העולם שהמלוה מחזיק בשטר, ולפי תקנתו יוצא שהוא ביד הלוה, שבמקרה זה הוא הבעל. וכאן רואים שנוי מלשון הגמ' (כתובות פ"ב ב) ושם גרסינן „התקינן שיהיו מניחין אותה בבית חמיה“ וע"ז העיר רש"י שם „בבית בעלה“, כלומר, שהיא תחזיק אותה אצלה והיינו בבית בעלה (בשנים קדמוניות היה הבן גר אצל אביו ולא בבית חותנו, וראה ב"ב צח ב „דלא דרכא דחתנא“ וכו' וראה רש"י שם ד"ה בי). ב. לפי התוספתא שם תיקן ר"ש ב"ש שתי תקנות, והן: — להוסיף הערבון, כנ"ל, ושהכתובה תהא נמצאת אצל האשה, וראה תוספות רי"ד לכתובות פב ב ועיי' היטב בשיטה מקובצת לגמ' שם ד"ה בראשונה עד סוף הקטע. ג. בתקופה הסמוכה לעצם התקנה מצינו שלא כולם נהגו בכך, כדגרסינן שם סז ב: במקום שלא כותבין כתובה עסקינן. אבל זכותן הובטחה אצל ב"ד, כמו שרש"י, שם במקום, מפרש: אלא סומכין על תנאי בית דין, שתיקנו לבתולה מאתים וכו'. ד. ראיתי בספר „מבוא התלמוד“ להגאון הגדול רצ"ה חיות זצ"ל, הסופר ומונה „תקנות נשיאים וראשי סנהדרין לפי סדר זמניהם“ וביניהן את ר"ש בן שטח כמתקן הכתובה, מתוך הסתמכות על פשטות לשון הגמ' שבת שם. ברם, למען הדייקנות, יודגש, שלאור כל האמור לעיל, צריך עיון בהנחה מוחלטת זו. ה. מגמ' כתובות (צ א) מתברר, שגם בין אומות העולם היתה הכתובה נהוגה, שכן כך שנינו מפורש במשנה: גר שנתגיירה אשתו עמו, „כתובתה“ קיימת, שעל מנת כן קיימה. ורש"י שם בד"ה כתובתה מפרש: ולגבי גר, כתובתה שכתב לה בהיותו עובד כוכבים. ובגמ' חולין (צב א) שלושים מצות שקיבלו עליהם בני נח ואין מקיימין אלא שלושה — אחת שאין כותבין „כתובה“ לזכרים, וראה רש"י שם ד"ה שאין. (כמובן שלא מדובר על טפס הכתובה, אלא — כשטר חוב גרידא, לפי דיניהם).

ב. טעם התקנה: מפורש בגמ' יבמות פ"ט א — טעמא מאי תקינו לה רבנן כתובה, כדי שלא תהא קלה בעיניו להוציאה, וראה: כתובות יא א; לט ב; נד ב, ובקשר לסכום פעוט כזה — בראב"ן עמוד צח ב ושו"ת הריב"ש סימן קנג.

שירותא דצלותא

ג. סכום הכתובה

במשנה (כתובות י ב) נקבע גם הסכום היסודי (המינימלי) לבתולה מאתים ולא למנה מנה. והשוה ירושלמי כתובות פרק ד הלכה ט. ואפילו לא כתב לה כתובה, אם היא בתולה, גובה מאתים ואם אלמנה מנה (נא א במשנה שם). ובמשנה (שם נד ב) שקד רבי מאיר על תקנה זו לטובת בנות ישראל וקבע — כל הפוחת לבתולה ממאתים ולא למנה מנה, הרי זו בעילת זנות. ו"אע"פ שאמרו בתולה גובה מאתים ואלמנה מנה, אם רצה (להוסיף) אפי' מאה מנה, יוסיף" (שם נד ב במשנה). וכך רואים אנו למעשה, במעשה דרבי יוחנן בן זכאי (בגמ' כתובות סו ב) שחתם כעד על כתובת בתו של נקדימון בן גוריון, של אלף אלפי דינרי זהב. ובכתובות יב א במשנה שם: בית דין של כהנים היו גובין לבתולה ארבע מאות זוז ולא מיתו ידם חכמים. והשוה ירושלמי כתובות פרק א הלכה ה. וראה: בבא בתרא מ ב, פסחים קיג ב' ויבמות סג ב' ופסיקתא רבתי פ' כא: למלך וכו' וכתב לה כתובה מרובה. ובספרי הגאונים — ראה: שערי צדק נח ב סימן כב (לפי אוצה"ג לכתובות סימן קלד); ואוצר הגאונים לגמ' כתובות יב א הנ"ל, ושם סימן קסב ותק. וכך פסק הרמב"ם (אישות פרק י הלכה ז) "וכמה הוא כותב לה וכו' אם היתה בתולה אין כותבין לה פחות ממאתים — וזהו הנקרא עיקר כתובה ואם רצה להוסיף לה, אפילו ככר זהב, מוסיף וכו'. וראה והשוה. טיר אה"ע סימן סו ועיין שם בכל הסימן ומפרשים שם, ודרכי משה שם אות ט בשם המרדכי והשוה דבריו בהגהת הרמ"א לשו"ע שם אות ז, ועיין היטב בנחלת שבעה סימן יב, החל מן סעיף לב אות א עד אות י.

ובכרם שלמה לאה"ע מביא בקשר לקביעת סכום של מאתים זוז: נשאל לריב"ש על הא דתיקנו חז"ל מאתים זוז לבתולה שלא תהי' קלה בעיניו להוציאה, וכי בשביל מאתים, זוז לא תהי' קלה וכו' להוציאה? ותירץ — בזמניהם היו עניים והיה (סכום) זה הרבה. ועיין שו"ת ריב"ש סי' קנב וראב"ן עמוד צח ב. ובשם ספר עץ החיים מביא בכ"ש שם — משום דעיקר הקטטה היא בעניים, כדאמרינן בפרק הזהב: כד משלם שערי, נקיט ואזיל חזרא בביתא, משא"כ בעשירים וכו'. וראה מהרי"ל בענין זה וז"ל: מה שנוהגים במדינת קלוניא כתובת בתולה מאתים ובמדינת מגנציא שש מאות, היינו משום שבני גליל העליון יותר מיוחסים מבגליל התחתון ולמיוחסים עלין הכתובה, כדאיתא בריש מסכת כתובות. וראה זהר אמור צח ב. ובעל דעת זקנים לבעלי התוספות (שמות כב פסוק טז) מצא רמז לעצם קביעת הסכום של מאתים זוז.

ד. כתובה מדאורייתא

או מדרבנן? — זאת שנוי במחלוקת בגמ' (כתובות יא ועוד) והענין מסתמך בעיקרו על הדרש מן הפסוק (שמות כ"ב ט"ז) כסף ישקל כמהר הבתולות. וראה שם תוספות ד"ה אמר וד"ה הואיל, וליבמות פט א' ד"ה מאי טעמא, ומשם מתברר, שלדעת התוספות הכתובה מדאורייתא היא: בקשר עם זה יש להעיר מתוספות לסוטה כו א ד"ה איש, שמשם יוצא לנו, שדייקו מלשון רשב"ג שאף הוא סובר שיש לה רק אסמכתא מדאורייתא, ולא דאורייתא כמש. וראה תוספות לכתובות לו ב ד"ה חיזוק ולגיטין מח ב ד"ה כתובות. והגהות מיימוניות לרמב"ם ה' אישות פרק י' הלכה ז אות ו. ורש"י לכתובות י א ד"ה חכמים, ורא"ש לגמ' שם אות יט ד"ה מדקאמר, וקרבן נתנאל לרא"ש שם אות ג, וטור לסימן סו משי"כ בשם ר"ת ורבי מאיר וכל הגאונים ובי"י שם ד"ה וכל, ובי"ח שם ד"ה וכתב, ובמדרכי לפרק א דכתובות אות קלו, והגהות מפסקי מרדכי (בש"ס תוצאת "פרד"ס" ירושלים, עמוד ט א אות רפג) שדייק

שירותא דצלותא

מלשון רש"י שהיא כן דאורייתא. בניגוד למה שיש לדייק מרש"י לכתובות י א שצינתה, ועיין שיטה מקובצת לכתובות י א ד"ה חכמים. בצדה לדרך לרבינו בחיי ז"ל (מאמר ג כלל א פרק ב) נידונה שאלה זו, ומסיק — כל הגאונים הסכימו שכתובה מדבריהם. והשוה ריטב"א לכתובות ח ב, וגם בתוספות הודגש זאת (שם י א ד"ה אמר) אלמא סתמא דהש"ס סבר דכתובה דרבנן (אבל דעת עצמו שהיא דאורייתא).

ודעת הרמב"ם ניתן ללמוד מדבריו שם פרק י הלכה ח: "חכמים הם שתקנו כתובה לאשה", היינו שהיא תקנת חכמים, ולכך מצדד בעל ארחות חיים (ח"ב עמוד 70 ע"ש כל הקטע). ולאותו סיכום הדעות הגיע הב"ש לשו"ע סו אות יד הכותב: "שלשיטת כל הפוסקים (אפילו) כתובת בתולה דרבנן וכו' אלא רבינו תם ור"י (בעלי התוספות, כנ"ל) סוברים שהיא מדאורייתא". בקשר לזה יש להוסיף, שגם מלשון הירושלמי (יבמות פרק ז הלכה ג) מוכח שהוא דאורייתא — "וקשיא כתובה מדבר תורה" וכו', אמנם ישנה שם גירסא "תרומה דבר תורה", כמו שגרס בעל קרבן העדה שם, אבל הפני משה שם מחזיק הגירסא שלפנינו, ויש להוסיף ראייה מירושלמי יבמות פרק טו הלכה ג: עבד כתובה מדרש. והשוה ירושלמי כתובות פרק ד הלכה ח. ועיין פירושיו של רידב"ז לירושלמי שם, ובנחלת שבעה סימן יב סע"ק י"ב החל מן אות א עד סוף הסי'. וראה ירושלמי כתובות פ"ד בסוף הלכה יא, אפילו תימר כתובה מדברי תורה, לא מודו בתנאיי כתובה שהוא מדבריהן.

כאמור לעיל, ישנו לכתובה תקף של שטר חוב, ברם למעשה אין היא שטר גרידא, אלא גורם עיקרי ויסודי בחיי וביחסי הבעל עם אשתו; ואותו רבי מאיר ששקד על תקנתן של בנות ישראל, כאמור, הוא שגזר אמר: אסור לו לאדם שישעה אפילו שעה אחת בלא כתובה, וטעמא מאי — כדי שלא תהא קלה בעיניו להוציאה. החכמים חלקו עליו, כדגרסינן בגמ' יבמות שם: אבל חכמים אומרים משהא אדם את אשתו שנים ושלש שנים בלא כתובה. והיות שהלכה כרבי מאיר בגזירותיו (כתובות נו א ובעוד מקומות בש"ס) פסק הרמב"ם כמותו (אישות פרק י הלכה י): הכונס את האשה ולא כתב לה כתובה או שכתב ואבד שטר הכתובה וכו' חוזר וכותב לה עיקר כתובה אם רצה לקיימה, לפי שאסור לו לאדם לשחות עם אשתו אפילו שעה אחת בלא כתובה. והשוה אותה הלכה בטור סימן סו ושו"ע שם. וראה הגהות מיימוניות לרמב"ם שם אות י ומשנה למלך שם אות י מש"כ בשם הר"ן וכו', ועיטור (ח"ב ברכת חתנים).

ה. כתיבת הכתובה קבלת קנין והחתמת העדים

— זהו הסדר הרגיל, והכל נעשה בשעת ה"קבלת פנים" לכבוד החתן, ולפני הליכתו לחופה, כמבואר לקמן פרק ח בסוף אות ג. בירושלים עיה"ק המנהג שונה, ושם מקבלים קנין בעת הקראת הכתובה, כשמגיעים ל"וקנינא", ואילו החתמת העדים מתקיימת אחרי החופה, כלומר, אחרי הטכס כולו. ננסה להאיר את הענין:

הרמב"ם פסק (פרק י הלכה ז) וצריך לכתוב כתובה קודם כניסה לחופה. ביסודה מובעת הלכה זו מגמ' כתובות (ז א) רבי אמי שרא למבעל בתחלה בשבת, אמרי ל"י — והא לא כתיבא כתובתה וכו'. וראה שם נד א: אי"ד כיון דלא תקינו רבנן כתובה עד שעת נשואין וכו'. ורש"י שם פרש — "דלא תקון רבנן למכתב עד שעת נשואין". ועיין היטב בר"ן לריש כתובות ד"ה או שפירסה המביא שם דעת הרמב"ם והיא גם דעת בעל העיטור "שאין מכניסין

שירותא דצלותא

אותה לחופה עד שיכתוב כתובה, שקודם לכן אסורה לבעלה. ברם דעתו היא, שהענין תלוי בטבילה במקוה קודם, ומדייק כך מלשון הגמ', עיי"ש. ובעל העיטור מדייק מלשון הגמ' "והא לא כתיבא כתובה" — "שמי" בעינן חופה וכתובה, ומסיים שם: "ומנהג שלנו שלא לברך ברכות נשואין עד שעת כתיבה ונתנין כתובתה ואח"כ מברכין וכך מנהג ספרד ואין לשנות". ודייק זאת מלשון הגמ' (שם מג ב) "הואיל וברשותו נכתבין, וכך יש להבין מלשון רש"י שם ד"ה הואיל וכן מחוס' רי"ד לגמ' שם: "או מזמן כתיבת הכתובה שהיא בעת הנשואין". וראה הגהה לר"ן שם בשם מהר"ם שי"ף ז"ל העושה תיקון סופרים להפך ממש"כ הר"ן, והגהת הב"ח שם אות י והשוה בי"ח לטור שם ד"ה אסור. גם הרמ"א, בדרכי משה לטור שם סימן סו אות ב, מביא דעת שניהם, של רמב"ם ושל הר"ן. וראה ד"מ לסימן סא אות ב. ולכאורה יש להוסיף מקור נוסף לעצם הלכה זו, מגמ' גדה (סו א), כדגרסינן שם: סבר לי מר למיכתב כתובה לארבעה ימים (ליום ד), וראה מהרש"ל בחכמת שלמה שם ומהרש"א לגמ' שם המביא פירושו ומעיר, וכפירושו איכא במרדכי, ויש להוסיף שכן נראה גם מלשון הרא"ש והמתנזר ויטרי עמ' תקפד בשורה אחרונה שם. באור זרוע מובא דיוק זה בשם רשב"ם (א"ו סימן שמא בח"א). וכן מצאתי בספר "תשובות רבינו המאירי" (מגן אבות) הכותב ביחס לגמ' גדה הנ"ל, וזה לשונו בענין השביעי שם: ומה שאמרו ליום פלוני נכתוב כתובה, פירוש ביום פלוני נעשה הנשואין, שבמנהג הנשואין הראשונים, הכניסה וכתובת. הכתובה הכל נעשה בבת אחת, ומפני שהכתובה היא ממש אחרון לעניני הנשואין, מזכירה במקום הנשואין, ועיין שם בכל הקטע, ובי"ש לשו"ע שם אות ג משי"כ על ההלכה פסוקה זו של הרמב"ם ובשם תשובות הרא"ש, ובחלקת מחוקק שם אות ג בשם הר"ן (שציינתי לעיל). — ומכאן לבירור מקור השני מנהגים, של המנהג המכריע שלנו, ושל ירושלים עיר הקודש, כנ"ל. להירושלמי ישנו לכאורה סיוע בדברי הרמב"ם שפסק (פרק י הלכה ז) "וצריך לכתוב הכתובה קודם כניסה לחופה", והיות שלפי הרמב"ם חופה היינו היחוד, שהחתן מתייחד עם הכלה אחרי ברכות נשואין, כמבורר שם בהלכה א והלכה ו, הרי שהענין תלוי במסירת הכתובה לפני היחוד, והיינו אחרי ברכות נשואין.

וראה שם מגיד משנה לרמב"ם המנמק ההדגשה "קודם כניסה לחופה" וז"ל: "אבל מה שכתב רבינו 'קודם כניסה לחופה', מפני שסובר דבעינן לכתחלה חופה הראויה לביאה, הרי שבכלל לא קשור הענין עם אמירת הברכות, רק עם היחוד שלאחר כך. ומסייע לזה לשון בעל מח"ו (תקפה) שז"ל: ויברך עליו ז' ברכות וכו' יביאו עדים ומקנה החתן בסודר אחד מן העדים לכלה את הכתובה ויחתמו הם על הקנין הזה ולא על הקידושין" וכו'. משום שעדי קדושין לחוד ועדי כתובה לחוד, כמבואר בספר האורה לרש"י עמוד קפב אלא שמשם מתברר שחתמו על הכתובה אחרי ברכת אירוסין ולא אחרי ב' נשואין, וז"ל: שוב מעשה באחד שעשה אירוסין ונשואין ביום אחד וכתבו את הכתובה והביאה לבית חתונת לפני הזקנים שנתאספו שם, ולאחר שבאו עמד החתן וקידש את ארוסתו ומינו עדים כשרים ולא קרובין, להיותן עדי קדושין, ובא אחר מאותם עדים וכתב בכתובה (חתם) וחתם גם את חבריו. שמע רבי (רש"י ז"ל) ואיקפד. אמר — שתי טעיות טעה אותו עד: אחד, שעדי קדושין אין דינן לחתום בכתובה אלא עדי שטר קנין כתובה" וכו'. אבל בסימן יד שם מובאת הנוסחא של מחזור ויטרי שלפנינו שציינתי לעיל, וכן מובא בספר איסור והיתר (כת"י) סי' שכא —: ומברך שש ברכות (כאן נראה לעינים טעות המעתיק וצ"ל "ז' ברכות" כמו במח"ו) ושותה הוא (המסדר קדושין) ושותין (החתן והכלה) ויזמרו להם בחופה, יביאו עדים ומקנה

שירותא דצלותא

החתן בפני העדים לכלה את הכתובה ויחתמו הם על הקנין הזה ולא על הקדושין וכו'.
וסדר זה מפורש ברוקח סימן שנד, וראה הגהות המו"ל של מח"ו הנ"ל.

מכאן אסמכתא למהר"ם מינץ ז"ל הכותב בתשובה סימן קט — לברור עדים אחרים
לקבלת קנין ואחרים לקדושין, כדי להרבות בעדים ולפרסומי מילתא, וגם ממנהגי
מהר"ל מוכח כך, וז"ל: "ואז (אתרי נתינת הטבעת) קרא לשני עדים אחרים להעיד על
הכתובה והתנאים. וראה נחלת שבעה וחופת חתנים, וכך נוהגין.

ובירושלים ציה"ק נהוג, שעדי כתובה הם גם עדי קדושין. וכ"כ בספר שלחן העזר
בשם ספר חוסן ישועות סימן קמו אות יג — שהעדים החתומים על הכתובה הן הן עדי
קדושין, ומעיר שם — שטוב לומר בלשון אשכנז (כלומר, בלשון המדוברת באותו מקום)
שכל הכשר להעיד יהי עד ובזה יצא מידי כל החששות. ואסמכתא מפורשת להנחה זו ישנה
בדעת זקנים לבעלי התוספות לשופטים, עה"פ על פי שנים עדים וז"ל שם: כמה פעמים
ראיתי מורי הרב שהי' אמר בשעת הקדושין — כל הכשרין להעיד, יהיו עדי קדושין. וראה
נמוקי יוסף לפרק ד סנהדרין, למסנה דיני ממונות גומרין וכו' ועיין שם הישב מש"כ
לענינו.

ועצם הצורך בקבלת קנין מנומק שם בסימן תע, שז"ל: "אחד מן העדים לוקח כנף
בגדו (ואנחנו נוהגין במטפחת) ונותן ביד החתן, דעד הוי במקום כלה, שהיא כמו לוקח, ומוקמינן
הילכתא כמאן דאמר בפרק הזהב קונין בכליו של לוקח. וראה: בבא מציעא מז א' וירושלמי
קדושין פרק א בגמרא שם להלכה ה, ועיין בתשובות הרמב"ן סימן קא. אופן ההקנאה למדו
בגמ' הבבליה ובירושלמי שם מבוז (רות ד פסוק ז) ושם נאמר: וזאת לפניכם בישראל על
הגאולה וגר' לקיים כל דבר שלף איש נעלו ונתן לרעהו. וראה רש"י לגמ' ב"מ ד"ה קא קני
זמהר"ם לגמ' שם. והלכתא כרב, בגמ' שם, והיינו — בכליו של קונה; והעד או הרב המסדר
הכתובה הוא במקום הבלה, כנ"ל במח"ו, לכן מושיט הוא את המטפחת שלו והחתן נוגע
בה — וה נקרא "קבלת קנין" על הכתובה. והחתן מקנה לה כל תנאי הכתובה על ידי שהעד
נותן לו כנף בגדו לידו, ובו נעלו לגואל (מח"ו שם), והשוה בשני קטן, בספר האוהר
צמוד קפג ורוקח שנד.

ומהשובת מהר"ם מינץ הנ"ל (סימן קט ומובאת בשמו בנחלת שבעה סימן יב אות סט)
מתברר מנהג פולין, שלפיו נהגו לעשות הקבלת קנין לפני ההליכה לחופה, ואילו החתמת
העדים אחרי החופה. אבל מנהגנו המכריע, כנ"ל, מסתמך על הכרעת הדרכי משה לטור סימן
סו אות ג, הנובעת בעיקרה כהמרדכי לגיסין פ"ב, שז"ל: כתב עוד המרדכי פ"ב דגיסין
וסמכו חכמי הקהל לחתום הכתובה קודם הברכה דאיכא אימתא דצבורא לשקר וגם העדים
חותמים קודם הברכה וליכא משום מיחזי כשיקרא כיון דעסוקין באותו ענין. וכן מהכרעתו
בהגדותיו לכו"ע סימן סו אות א האומרת: ואין לעדים להתום הכתובה אלא לאחר שקיבל
החתן קנין לפניו. וראה מש"כ בשם אור זרוע. וכן מצאתי בענין זה לאחד מרבותינו
הראשונים ז"ל, ר' יצחק בן מהר"ר מאיר מכדורא, תלמיד מהר"ם מרוטנברג, ופורסם ב"חורב"
משנת תשח וזה מה שכתוב שם לענינו: נהגו בזו המלכות שחותמין עידי כתובה קודם הקנין,
ולא פסלינן ליה שום שטר מוקדם, משום דעסוקין בענין, והעם נתאספו, ומיהו אם ימתינו
עידי הקנין לחתום עצמן עד לאחר הברכה, והקנין גיזא טפי. וראה טור סימן סו וביי ובי"ח

שירותא דצלותא

שם ושרי' סו ובי' וח'מ' והגהות הגר"א שם אות ט. ועיין ספר נחלת שבעה סימן יב אותיות סט ועב. ולכאורה צריך עיון מה שצוין ברמ"א סימן סא אות א. וצריכין לכתוב הכתובה קודם החופה, כדי שתהא חופה הראויה לביאה"ה ובסוגרים ניתוסף שם "הרמב"ם פרק י דאישות", וכך הדגיש שם הגר"א באות ה, והרי לפי הרמ"א חופה היא מה שאנחנו רגילים לקרוא בשם "חופה", והיינו היריעה הפרדשה על ארבעה קלונסאות, כמבואר מהתחלת ההערה שם, שמקורה בסימן נד אות א, ואילו לרמב"ם הכוונה ליחוד של אחרי החופה לפי תפיסתנו אנו. ואולי יש לומר שהציון לשם מתיחס רק להטעם שהודגש שם — שתהא חופה ראויה לביאה.

ולמעשה: ע"פ רוב נוהגים לקבל קנין ולהחתים העדים לפני ההליכה לחופה; בעל נחלת שבעה, דן על נקודה זו באריכות ומסיים: ע"כ נראה לפי ענין יותר טוב ליקח הקנינים (על התנאים ועל הכתובה) מכל הצדדים בשעת החופה קודם הברכה ואין לחוש למיחוי כשיקרא דהא עוסקין באותו ענין. ומצריך גם שהעדים ישמעו שיקריאו לפנייהם תוכן הכתובה לפני שחותמים אותה. והבעל ערוך השלחן לאה"ע שם, מסיק, שהמנהג לכתוב הכתובה קודם החופה הוא אליבא דכל הדעות, שהרי אנו מפסיקין בקריאת הכתובה בין ברכת אירוסין לברכות נשואין. א"כ בהכרח שתהא הכתובה ערוכה לפנינו. וביחס לאופן קבלת הקנין יש להעיר, שצריכין לאחוז שיעור מסוים במספחת שמקבלים בה הקנין כמבואר בש"ע חושן משפט סימן קצה, והוא — ג אצבעות על ג אצבעות. וראה הוספות לעמוד זה.

ז. קריאת הכתובה

— ובלשון מדוברת "הקראת הכתובה". נוהגין להקריאה אחרי הקדושין ולפני אמירת שבע ברכות נשואין. ע"פ רוב מקריא אותה הרב המסדר קדושין, ויש שמכבדים את אחד מהמחותנים או סתם צורבא מרבנן ואיש מכובד; בשרית מהר"ם מינץ סימן קט מוכח שהמסדר קדושין מקריא אותה, אבל מלשון הרמ"א לשרי' סימן סב אות ס שם לא ניתן לדייק זאת. בעל שלחן העזר מביא מעשה רב מהגאון מהר"ל דיסקין זצ"ל מירושלים שכיבד בהקראתה צורבא מרבנן אחד, הגם שהוא היה המסדר קדושין. ובסידור דרך החיים כותב המחבר ז"ל על הקראתה ע"י המברך, כלומר, המסדר קדושין. ולמעשה אין כאן מנהג דקניי אלא תלוי במנהג המקום, או ברצון הקובעים.

מי תיקן עצם הקראתה ומי קבע מקומה כאן? על המנהג להקריאה שומעים אנו מפי כמה רבותינו הראשונים ז"ל, ומקור אחר ישנו, המיחס התקנה מפורש ובהיר לרש"י, וא' — הנותן מקום לעיון בענין, ועל זה נייחד את הדיבור: כוונתה — כדי להפסיק בין ברכת אירוסין לברכות נשואין, כלומר, כדי להתחייב בברכת בורא פרי הגפן לפני אמירת השש ברכות נשואין, וכמו שהגדיר נקודה זו בעל נחלת שבעה בסימן יב אות ד בשם תשובת מהר"ם מינץ ז"ל ח"ל: וכתב עוד להפסיק בקריאת הכתובה בין ב"א לברכת נשואין ולכך מברכין בפעמים בורא פרי הגפן. וראה הגהת הרמ"א (בסימן סב סעיף ט): ונוהגין להפסיק ביניהם בקריאת הכתובה. וצוין שם "כ"כ התוספות ואשי"ר", וראה תוספות פסחים קב ב ד"ה שאין ורא"ש לגמ' שם בסוף אות ח'.

ומכאן לעניננו: בתוספות (לפסחים קב ב, ד"ה שאין), מובא סתם, ללא הזכרת מיסדה: "ועוד דנהגו לקרות כתובה בינתים והוי הפסק". וכמ"כ ברא"ש לגמ' שם וברבינו ירוחם מובא סתם, וראה קרבן נחנאל לרא"ש שם אות ס. בהגהות מיימוניות לרמב"ם (הלכות אישות פרק ג אות ט) מובא בזה"ל: ועוד דמנהג אבותינו תורה, שנהגו לקרות הכתובה בין ברכת

שירותא דצלותא

אירוסין לברכת נשואין, ולהפסיק מתכוונים, הילכך צריכים שתי כוסות וכן הנהיג מורי רבינו ז"ל (הכוונה למהר"ם מרוטנברג ז"ל) כרבינו תם. כוונתו לתוספות פסחים קב ב ד"ה שאין, ואע"פ ששם מובא סתם, אבל מפורש מצינו זאת בספר הישר לר"ת, בתשובה סימן תרכא, ולפני שנעתיקה, עלינו להעיר, שיש רוצים ללמוד מכאן, שרש"י ז"ל הוא שתיקן הקריאה, אבל כשנדייק במרוצת לשונה, נרשה לעצמנו להסיל ספק בהנחה זו. וז"ל:

בברכת אירוסין ונשואין בכוס אחד, אמרתי — לפי רבינו אליהו, שאין מנהג במלכויותינו כי אם בכוס אחד, ודנתי בפניהם ובפני כל חכמי פריש (בירה של צרפת) ועשו כן מטעם יקנה"ז שהם ב קדושות וכו' ואם אתם רוצים לעמוד במנהג בב' כוסות, תהא כרצונכם, וודאי אם הייתם נוהגים כרבינו שלמה להפסיק ולהסתלק ולעשות בענין אחר ולקרוא בכתובה ואחר כך ברכת נשואין, זה היה טוב מכולם וכו'. ועכשיו נעיין במשפט: "להפסיק ולהסתלק ולעשות בענין אחר ולקרוא הכתובה", — הלשון קשה הבנה, שהרי אם הסתלקו מהמקום, ובלשון חכמים "שנוי מקום", או במילא נעשתה ההפסקה הגדרת אחריה החיוב לברך שנית, לפי הכלל שנקבע בגמרא (ברכות גט ב) "שנוי מקום — צריך לברך", וראה רש"י שם ד"ה שנוי מקום.

ונשאלת השאלה — לשם מה יש צורך אח"כ בקריאת הכתובה, שכל כולה נתקנה כדי להפסיק על ידה בין ברכת אירוסין לברכות נשואין, והרי ההפסק כבר נעשה ונגמר בהתפורות הקהל, שזוהי משמעותה של ההגדרה שם "להפסיק ולהסתלק"? אלא על כרחך צריך לומר או לשער, שבמשפט הקצר הנ"ל נכללו שני אופנים של הפסקה, והיינו — אם ע"י הסתלקות הקהל ממקום החופה, ואם על ידי קריאת הכתובה; ולפי זה צריך להעמיד פסיק אחרי המלה "להסתלק", וכך תהי' מרוצת המשפט הנ"ל בכללו: "וודאי אם הייתם נוהגים כרבינו שלמה להפסיק ולהסתלק, (פסיק) ולעשות (כלומר — או לעשות) בענין אחר, (היינו — אופן שני של הפסק) ולקרוא הכתובה. והשני מיסודו של רבינו תם הוא, או שכבר נהגו כך מקודם. להנחתנו זו מסייעת לנו הלשון ברורה של רבינו תם, שם סימן תרכ, הדנה בשאלה — אם לברך ב"א וב"נ על כוס אחד או, כמו שאנו נוהגין, על שתי כוסות. והרי הקטע הנוגע לעניננו: "ומנהג נאה שהנהיג רבי שלמה בדורו — להסתלק מן הספק ולהתעסק בשום דבר, לעשות הפסק בין ברכת אירוסין לנשואין. וימצא כתוב במחזור שתיקן הנציב ר' שמחה (בעל מחזור ויטרי) שיש בו פירוש דברים מסדר רע"ג וה"ג (והלכות גדולות) ורבי שלמה (רש"י, שהיה רבו, כידוע) ושאר גאונים ומצוי הוא ברוב מקומות", — די בהיר שהוא מיחס לרבינו שלמה רק התקנה — "להסתלק מן הספק ולהתעסק בשום דבר", כלומר, לעשות איזו שהיא הפסקה, ולא דווקא קריאת הכתובה.

ודבריו אלה מתאימים התאמה גמורה עם מה שמובא במחזור ויטרי באותו ענין (עמ' תקפט) וז"ל: והמברך ברכת אירוסין מברך בתחלה בורא פרי הגפן ואחר כך אירוסין ושותה המברך וטועם התחן ומטעים לכלה וכו' יכנסו לחופה וישוררו לפניהם נשמיים משם בעלי אסופות (כלומר — נסתלקו משם האורחים הנאספים שם) או לסעודת אירוסין או לשום הפלגה (כדי) שלא לברך ברכת נשואין עם אותו כוס ושלא לעשות מצות חבילות חבילות. לאחר זמן יאספו שנית ויביאו כוס שני ויברך עליו ז' ברכות וכו'. ואותם הדברים, בקצת שנוי, מובאים ב"ספר האורה" והמיוחס לרש"י (עמוד קפב) וכן בספר "איסור והיתר" (כת"י) סימן שכא. הרי לנו ג ספרים והם: מח"י, ספר האורה ואיסור והיתר (כת"י) ששלושתם יצאו

מבית מדרשו של רש"י (בעל מח"ו היה, כידוע, תלמידו) ובהם אין זכר ורמז על "קריאת הכתובה". וגם זאת להעיר, שבספר "פרד"ס" וכן "לקוטי הפרד"ס" המיוחסים לרש"י בכלל לא תזכר הענין.

ומכאן נעבור לעיין במרדכי המביאה מפורש "מתשובת רש"י" (במרדכי לפרק א דכתובות אות קלב): "ברכת נשואין לחוד וברכת אירוסין לחוד ויש שנוהגין להפסיק ביניהם ולקרות הכתובה, כך כתב בתשובת רש"י. דברים ברורים — "להפסיק ולקרות הכתובה", אבל בהגהות חידושי אנשי שם אות א מעיר כאן על המרדכי בזה"ל: בכל הנוסחאות מרדכי והגהת אשר"י מצאתי (הגירסא) להסתלק ופי' — שעושין חלוק בין שתי ברכות. הוספה זו מתאימה למרצת לשונה של תשובת ר"ת הנ"ל, אלא שהושמטה ההגדרה "ולעשות בענין אחר", אבל גם כאן נשאלת השאלה — אם הסתלקו ממקום, וההפסק נעשה במילא ע"ז, אז לשם מה באה קריאת הכתובה? ומסייעת לנו הערה אחרת של בעל הגהות מיימוניות (לרמב"ם שם פרק י אות ג) שז"ל: "וכשמברכין גם ברכת אירוסין בפעם הזאת (כלומר — באותו מעמד) כאשר נוהגין בכל אלו מקומות, מברך על היין שתי פעמים וכו' ויש נוהגין להפסיק ביניהם — כך כתוב בתשובת רש"י — הרי מקור נוסף המיחס לרש"י אך ורק את עצם ההפסקה; ומסתבר, שכונתו לתשובה תרכ של ר"ת, כנ"ל, המתאימה עם מה שצינתי ממח"ו, ספר האורה וספר איסור והיתר. ועוד יש להעיר שהדרכי משה לטור סי' סב אות ו, המביאה בשם המרדכי, וז"ל: "וכתב המרדכי וכו' ויש נוהגין להפסיק ביניהם בקריאת הכתובה" — עכ"ל, לא הדגיש את המקור המודגש במרדכי שלפנינו "כך כתוב בתשובת רש"י"; ואולי נודמן לפניו מקום שני במרדכי, באות רפג לגמ' כתובות, ששם מובא סתם — "ועוד דנהוג לקרות הכתובה בנתיים והוי הפסק".

ולסיים החקירה: מכל האמור לא ניתן לקבוע את המקור הראשון, ואפשר שר"ת הוא שתיקנה, כמו שניתן, לכאורה, לדייק מתשובה סימן תרכא הנ"ל, אבל מלשון הבעל הגהות מיימוניות לרמב"ם פרק ג שם שצינתי לעיל, האומרת: "ועוד דמנהג אבותינו תורה, שנהגו לקרות הכתובה" ניתן לשער, שהיא תקנה יותר קדומה. ומה שכן ניתן לקבוע הוא, שלא נתקבלה בכל המקומות, וברוב ספרי הראשונים אין רמז עליה, וגם המהרי"ל לא הזכירה, ולא עוד אלא שהודגש שם (בהלכות נשואין) "ולא היה מקפיד לקרא, לא הכתובה ולא התנאים רק קבלו קנין שהעדים יתקנום כדין"; אמנם, מאידך גיסא — מכאן ניתן להבין, שבעצם כן היה מנהגם להקריאה, אלא שהמהרי"ל ז"ל לא נהג בכך. לעומת זאת לא הזכירה המחבר בשו"ע שלו וכן לא בעל הלבושים ולא בעל חופת חתנים. היחידי והראשון (?) מבין רבותינו שבתקופת המעבר מתקופת הראשונים לראשוני אחרונים, שכן הזכירה, הוא המהר"ם מינץ, המביאה להלכה ולמעשה בתשובה סימן קט, ואחריו הרמ"א בשם תוספות והרא"ש, ובדרכי משה הוסיף עוד בשם המרדכי, כנ"ל — וכן מהרש"ל בים של שלמה לכתובות לגמ' מברכין ברכת חתנים בבית חתנים וכו', — וכך נוהגים. הבאר היטב לסימן סב אות ג מביא בשם כנסת הגדולה מנהג קושטאנטינא לקרותה קודם ברכת אירוסין, וההפסקה נעשית ע"י הקדושין. ועיין ב"ח לטור שם, ד"ה כתב במרדכי, המביא לשון המרדכי שלפנינו המיחסה לרש"י, ופרישה שם אות ח וסי' לשו"ע שם אות ז וספר נחלת שבעת פרק יב אות ד.

ז. מסירת הכתובה

אחרי הקראתה מוסרים אותה לידי הבלה, ויש שמוסרים אותה לידי אביה או לאחד

שירותא דצלותא

מהששבינון. המקור הראשון שלפיו יש למסור אותה לכלה, הם הגאונים ז"ל. בעל הלכות גדולות כותב בריש הלכות כתובות: בר ישראל דבעי למיסב אינתתא מיבעי ליה לקדושא ברישא וברוכי ברכת אירוסין ומימסר לה כתובה. ורב סעדיה גאון (לפי ספר הנקרא "סדור רס"ג" בהוצאת חברת מקיצי נרדמים, עמוד צו א): "ואחרי שקידש אותה אחרי ברכת אירוסין, כמנהגנו, לוקח הוא הכתובה בידו ומוסרה לאשה ואומר: סבי כתובתיך בידך, דתיעלין בה לרשותי כדת משה וישראל". והשוה הלכות ראו צד סד, וה' כתי' ששון מובא זאת בלשון ארמית ועי' בהערות בעל אוצר הגאונים לכתובות שם. ומתשר הגאונים, אסף: דנכנסה לחופה וקודם שיתן לה כתובתה עד שהיא תחת המטלית וכו' ונעשה נדה, היא יוצאת מתחת המטלית והחתן עומד עד שיסיימו ה' ברכות וכו'. (אוצה"ג לכתובות שם עמוד 21). ובמדרש שכל טוב לבראשית (עמוד צא): ב' אירוסין וכו' ויתן לה כתובה ויברך ז' ברכות. — מכל האמור רואים אנו אסמכתא מפורשת לתת אותה לכלה, ואחרי הקדושין, כי מקריאת הכתובה לא ידעו עדיין, והוא מנהג מאוחר, כמבואר באותו שלפנינו. וראה הערותינו להרי א"ת שלקמן במקומה. ובעיטור: "ומנהג שלנו שלא לברך ברכות נשואין עד שעת כתיבה ונותנין הכתובה ואחר כך מברכין (ב' נשואין) וכך מנהג ספרד ואין לשנות". וזאת נרמז בלשון המנהיג (בהל' אירוסין ונשואין): ואין מברכין ב חתנים עד שיכתוב לה כתובה". מספר חסידים מתברר מנהג, שלפיו היו נותנים אחרי ברכת נשואין וז"ל בסימן תתשלט: זה ספר תולדות האדם, מכאן רמז — מיד אחרי ברכת חתנים יתן שטר כתובה. מלשון בעל מחי' (עמוד תקפט) לא בהיר, אם הכונה על מסירת הכתובה (אחרי ב"נ) לידי הכלה או על ההקנאה בלבד, וז"ל: ויברך עליו ז' ברכות וכו' יביאו עדים ומקנה החתן בסודר אחד מן העדים לכלה את הכתובה וכו'. ואותה הלשון מצינו בספר האורה (עמוד קפב) ובספר איסור והיתר (כת"י) הנ"ל, אלא ששם ניתוספה המלה "ומסירתא" — שלא ילינו בלא כתובה ומסירתא וכו'. ואולי הפירוש והכונה שימסור אותה לידיה וכו' קודם היתור, וברוקח סי' שנד מפורש שאחרי ב' נשואין "קיבלה הכלה השטר כתובה", ובכנסת הגדולה מביא מתקנות שתיקן הר"א קפסאל ז"ל שאין למסור הכתובה ליד החתן אלא ליד הכלה או קרוביה. וראה באר היטב שם אות ג מה שמביא שם בשמו. ועיין בשו"ת הרשב"ש סימן שך שכתב, שלא נכון הוא שהכתובה תהי' ביד הבעל; וראה שו"ת לבושי מרדכי לאה"ע סימן מט המתנגד למנהג שיש נוהגין למסור הכתובה לידיהם לא בטוחות, אלא שצריכים למסור לידי הכלה, אבל "משום דלאו אורח ארעא למיעבד הכי", שהרב ימסור מידו לידי הכלה, מצדד הוא למוסרה לידי אבי הכלה או לשושבינו. ומביא שם מנהג מקומות שהרבנים מטמינים אצלם הכתובות, דהוי כשליש, ואדעתי' סומכים שיעשה כמשפט לעת הצורך בכתובה וכו'. ובשלחן העזר מביא מספר נתי"ש לאה"ע נתיב כ סימן כה — המרעיש על המנהג שתחת החופה מוסרים הכתובה לכלה, ואח"כ בבואה לביתה אינה יודעת מרוב טרדות איפה היא מונחת, ומעיר שהרב המסדר קדושין יזהיר ע"ז בשעת מסירת הכתובה, ואם הוא רואה שלא ישימו לב לזה, אז מהנכון שהוא בעצמו יחזיק אצלו הכתובה בתורת שליש ויודיע ע"ז לכלה ולעת הצורך יחזרנה לה, "וכל זה למיגדר מילתא להסיר מכשול מבני ישראל שלא ידורו חיו בלי כתובה", ומביא שם מנהג ירושלים שבגלל זה מוסרים לכתחילה הכתובה לידי אבי הכלה או לידי קרוביה.

והרי הערה אחרי סיכום הדעות: בספרי רבותינו הגאונים והראשונים רואים אנו, אם במפורש ואם ברמזה, שהכתובה יש לתת לכלה עצמה. ובקשר לכך יש להדגיש, שרק

שירותא דצלותא

אצל א' מהם, בסי' ארצות חיים, מנומקת נקודה זו, והיא מילתא בסעמא ז"ל: „ואח"כ לוקח החתן את הכתובה, ונותנה ביד הכלה, ושמעתי שהמנהג הזה מפני רוב ספקות הטלדות בקדושין — שאם לא יועילו הקדושין הראשונים, יועילו אלו, שיהא בשטר שכך כתוב בה — הוי לי לאינתו כדת משה וישראל — ומסיים שם: „כתב הרב ר' יצחק נשיא ז"ל כי מטעם הזה נהגו בגלילות פרוינצא לברך ברכת חתנים בשעת נתינת הכתובה.”

ח. ולבסוף הרי כמה הערות: א.) נהוג ומקובל להחתים אנשים מכובדים כע ידי כתובה. המנהג ביסודו נשען על המעשה ברבי יוחנן בן זכאי „שהיה רוכב על החמור והוא יוצא מירושלים והיו תלמידיו מהלכין אחריו, ראה ריבה (עלמה) אחת שהיתה מלקטת שעורים מבין גלגלי בהמתן של ערביים. כיון שראתה אותו, נתעטפה בשערה ועמדה לפניו, אמרה לו: — בת נקדימון בן גוריון אני. א"ל — בתי, ממך של בית אביך היכן הלך? וכי אמרה לו — רבי, זכור אתה כשחתמת על כתובתי. אמר להן לתלמידיו, זכור אני כשחתמתי על כתובתה של זו והייתי קורא בה — אלף אלפי דינרי זהב מבית אביה חוץ משל חמיה וכי (כתובות סו ב וראה מהרש"א שם).

ב) העדים חותמים מצד ימין והחתן מצד שמאל. חתימת החתן לכאורה מיותרת, שהרי ע"ז באה הקבלת קנין ממנו, אבל אסמכתא מפורשת מצינו בתשב"ץ, הכותב: וכמה שנאמר ויכתבם על שני לוחות אבנים ויתנם בידו אלי — כך החתן חותם ונותן הכתובה מידו. זכן מובא בארצות חיים (ח"ב צד 70) אלא שמשם מתברר מנהג, שלפיו חתמו גם השושבינים „ושאר הקהל”. גם מובא במהרי"ל ומשם למדנו מקום חתימתו והוא בצד שמאל — כמנהגנו. בנחלת שבעה מובא הוא בשם מנהג אשכנז — שגם החתן חותם הכתובה. (שם פרק יב בשם פסקימהרי"א סימן דכט ומהרי"ן סימן קיג).

ג) תוכן הכתובה: ראה „טופס הכתובה” ברמב"ם הלכות יבום וחליצה בסוף פרק ד. הטור מעיר בסוף סימן סו: נוסח הכתובה הוא ידוע. מהרי"ל הלכות נשואין, נחלת שבעה בהתחלת סימן יב ובאות ע שם הזכיר הוא „נוסח כתובה מתשובת הר"ן סימן ע"ו וראה שם ביאור מדויק של כל ההגדרות והביטויים שבכתובה, וכן בלבוש לאה"ע.

ד) ההלכה בסימן סו שו"ע אה"ע קובעת: אם כתב לה כתובה ונאבדה וכי צריך לכתוב אחרת בעיקר הכתובה (הכונה למאתים וזו המגיע ע"פ דין תורה) שאסור לו לאדם לשהות עם אשתו שעה אחת בלא כתובה. המקור להלכה זו ציינתי לעיל. וראה מש"כ הבי"ש שם ביחס לעיקר כתובה, שהודגש כאן. וראוי ורצוי להעיר על הערה נכונה שהעיר בעל מסגרת השלחן לקצשו"ע סימן קמה אות ט על ענין זה וכותב: ולפי שקצת אנשים מתביישים לילך לבית דין לכתוב כתובה אחרת, ויען כי בנחלת שבעה מעורב הנוסח לבתולה ולאלמנה ולגרופה, ולא רבים יחכמו להעתיק משם הנוסח שצריך להם, העתקתי פה מספר הנ"ל, עם קצת תיקונים מכמה רבנים בלשון צח ע"פ הנהוג במדינתנו כתיבת הכתובה דאירכסא לאשה שהיתה בתולה בעת הנשואין, שזה נשכח לרוב, וכך יעשו"כ. וראה שם כל הנוסח. ולח"כ טפס' כתובכ זו הסולר צסוף ספרטו

והערה דרך אגב: בטופס הכתובה כתוב: „אחריות שטר כתובתא דא וכי ודלית להון אחריות” היינו שתגבה חובתה אפי' ממטלטלין (נחלת שבעה שם). תקנה זו היא מתקנות הגאונים, שכן כך מפורש בשו"ע שם סימן ק אות א: מדינא דגמרא הכתובה וכי אינם נגבים אלא מן הקרקע וכי ומתקנת הגאונים נגבים אף מן המטלטלין וכי. וראה תב"ה

שירותא דצלותא

הגרי"א שם שצין: עיין לעיל סימן צג סעיף כ. בקשר לזה יש להעיר שתקנה זו מצינו מפורש בירושלמי, אלא שהיה רק מנהג המקום וז"ל הירושלמי כתובות פרק י הלכה ג: ארמלתא דרבי חונה גבי לה מן המטלטלין כמנהג מקומה. וראה פני משה שם.

פרק ד

החופה

(בירורים)

א. החופה היא חלק עיקרי בסדר נשואין, וכבר העמידתה בשורה אחת עם עצם הקידושין, והבאה לידי ביטוי בסיום ברכת אירוסין — „עיי חופה וקידושין, מעידה על ערך שלה. והיא גם גורם מבחינה הלכתית ומשפטית כאחד. וראה לדוגמה: כתובות פרק ד משנה ה: לעולם היא ברשות האב עד שתכנס לרשות הבעל לנשואין. ויש שם גירסא שם. ובפרק ה משנה ב: אין האשה אוכלת בתרומה (בת ישראל הנישאת לכהן) עד שתכנס „לחופה“ וכך גורס הריף במשנה שם ומכאן ברא"ש שם וכ"נ מלשון הרי"א לרי"ף ולהפטר גדריה.

ב. חופה מהי? המלה ביסודה — משמעותה: כסוי, חפוי, חסות, הגנה, וכדומה והיא נגזרת מן הפעל יוצא „חפה“. מקורה בכתבי קודש. וראה שמואל ב טו פסוק ל: ישעיהו ד טו: ירמיהו יד, קג: אסתר ו, יב: יואל ב, טז. ובתלמוד: בחולין פרק ג משנה ז — וכנפיו חופין את רובו. ובתוספתא שם פרק ט הלכה יד — תלב החופה את הכרס. וביבמות יב ב — או בקטן שהוא חופה את רגלו. ובשבט (קלו א במשנה שם) בשר החופה את רוב העטרה. ובעוד הרבה מקומות בש"ס. ומליצה נאה פייט הפייטן בהושענות להושע'ר — „חפוי יריעות וענן אש, למען טכס הר שירדת עליו באש“. והנה בכל מקומות אלה משמעותה „כסוי וחפוי“ ממש. ומפורש כותב אבודרהם: „וחופה היא לשון כסוי, ונקראת כן, על שם שחופה אותה בטלית כדאמרינן בקדושין: „וכיון שפירש טליתו עליה לשם נשואין, שוב אינו רשאי למכרה“ וכו'. ויש שענינה „חסות“, „מחסה“ או „הגנה“ וכדומה. וראה יבמות (לא ב) — זמנין דבת אחותו היא ומחפה עליה: ובגמ' שבועות (לט א) אין לך משפחה שיש בה מוכס שאין כולה מוכסין וכו' מפני שמחפין עליו. ובמובן דומה למקובל בזמננו מצינו בתוספתא לסוטה, פרק טו הלכה ט — אלו הן חופות חתנים, אלו זהוריות מוזהבות. ובמסכת שמחות (בסוף פרק ז): עושין חופות לחתנים ולכלות ותלין בהם אחד דברים שהביאו אוכל וכו' כללו של דבר — התלוי בחופה אסור בהנאה. וראה ירושלמי כתובות פרק ד הלכה ז. ובספרי ד תנ"א: במדרש רבה לויקרא כה — עתיד הקביה לעשות צל וחופות לבעלי המצות אצל בני תרה בגן עדן ושם פרשה ט — למדתך תורה דרך ארץ, שאין חתן נכנס לחופה אלא אם כן נותנת לו כלה רשות.

הגרי"א (לשור'ע אה"ע סימן נה אות ט) דן על עצם משמעות ההגדרה, וז"ל שם: „אבל העיקר שענין החופה שקונה, היא יציאתה מבית אביה והולכת עם התתן לביתו לשם נשואין, שמראה שהיא ברשות בעלה וכו' וכן היא במתניתן (מח ב) לעולם היא ברשות הבעל וריא החופה וכו'. והסבר זה כלול במלים ספורות של

שירותא הצלותא

רש"י למשנה שם ד"ה לרשות: שתכנס לחופה לשם נשואין, שתהיא מסורה לרשות הבעל. ג. ולגופו של ענין: במשמעות ההגדרה "חופה" נחלקו רבותינו הראשונים וכן האחרונים ז"ל. דעת רש"י ניתן ללמוד מפירושו לגמ' מגילה (ה ב) "איוהו בנין של שמחה, הבחזה בית חתנו לבנו", פירש"י שם בד"ה ונטיעה, — "המשיא אשה לבנו הראשון, היה בונה לו בית ועושה לו חופה בתוכו, וכן מפירושו לגמרא כתובות (ז ב) "בבית חתנים — כשנכנסה לחופת נשואין", הריטב"א לגמ' שם הביא אלה דברי רש"י ומוסיף: אורחא דמילתא נקט, בבית חתנים, ואין קפידא, אלא לברך אותה במקום חופה. לפי"ז נקרא "חופה" החדר המיועד לחתן וכלה, וראה מדרש איכה פרשה ד את טו, בתוספות מצינו שתי תפישות מוגדות, לכאורה, כיון שבתוספות לגמ' יומא (יג ב) ד"ה ולחדא, נקראת ההינומא, בשם חופה ז"ל: "משיצתה בהינומא הוי חופה שלה וזה הוי רגילן לעשות ביום אבל לא היו מיחדין אלא בלילה". ומכאן נשתרבה המנהג של "כסוי הכלה" או מה שקורין בלשון אידיש אשכנזית "בעדעקענס" — כדי לצאת הדעה האומרת שוהי חופה מדינא דגמרא, כמו שציינתי מבהב"ח לקמן, שמקורו במשנה כתובות ז ב — "אם יש עדים שיצתה בהינומא", (וזה מסמן שהיתה בתולה". והרמ"א בסימן נה שם ציין דעה זו של תוספות ליומא שם; ואילו בתוספות לסוכה (כה ב ד"ה אין) כתבו: "אלא עיקר מקום ישיבת חתן וכלה קרי ליה חופה זכו' ושם מברכין כל שבעה" — היינו שבאותו חדר המיועד להם הוגבל להם מקום ישיבה, והוא הוא הנקרא "חופה".

וראיה לזה מצינו ברא"ש לגמ' שם שהביא זאת בשמם והוסיף: ונוהגין באשכנז שעושין אפריון למושבת החתן וכלה והיא נקרא חופה (וגם בזמנינו יש מהספרדים שעושין אפריון מיוחד בבית הכנסת המיועד לחתן וכלה). דברי רש"י בגמ' מגילה, כנ"ל, מתאימים עם מה שכתוב בספר האורה המיוחס לו ושם כתוב: ויכנסו לחופה וישוררו לפנייהם וגשמיטין משם בעלי האסופות (הקהל) לאחר זמן נאספו שנית ויזמרו להם בחופה" וכו', (שם עמוד קפב) והשוה אותם הדברים במחזור ויטרי (עמוד תקפט). וכעין זה כתב הכל בו: "דהדר מכניסין לחופה בבית נשואין, אבל הוא מביא גם הדעה ב שלקמן, שהיא דעת הרמב"ם. ביחס למנהג אשכנז המובא ברא"ש לסוכה, כאמור לעיל, יש להעיר על משנה מפורשת בסוטה (מט א) "בפולמוס האחרון גזרו שלא תצא הכלה באפריון בתוך העיר", וראה רש"י שם ד"ה באפריון: בנראה שחל שגוי, כיון שלפי לשונו של רש"י הנה אפריון כסא מקושטת שעליה היתה יושבת הכלה וכך נישאו אותה בתוך העיר לבית החתונה, אבל בארצות הגולה, נשתנה המנהג, והאפריון שבא בעיקרו לשם כבוד החתן והכלה, והוקבע במקום צנוע, בבית הכנסת כמנהג הספרדים.

ובאגדה: ראה סנהדרין לח א — "בתחלה על גפי ולבסוף על כסא" ועיין בתוספות שם ד"ה בתחלה ובפסקי תוספות לגמ' שם אות צו ז"ל: "קודם שנזדוגה חוה, היה אדם הראשון יחידי, ומשנזדוג, ישבו יחד על כסא — ומכאן ראייה שמושיבין חתן וכלה על כסא". וראה הערותינו למנהגים שלפני החופה אות ב.

ד. ולדעת הרמב"ם ז"ל (הלכות אישות פרק י הלכה א) נקרא חופה היחוד שלאחרי טכס הנשואין, כשחתן וכלה מתיחדים בחדר מיוחד לשם נשואין ובוה האשה נקנית לבעלה. כאסמכתא לתפישה זו יש להעיר על המאמר בירושלמי כתובות פ"א בגמ' להלכה ד שם: איזו היא בתולה מן הנשואין — אמר רבי יוחנן כל שנכנסה לחופה ועידיה מעידין אותה

שירותא דצלותא

שלא נבעלה. וכן מסייע לרמב"ם תוספות ר"י הזקן (לקדושין י ב) הכותב מפורש: "חופה היא שמת'יחדין שניהם בפני רבים בבית אחד לבדם ועדים רואים היחוד, אבל אין נשואים צמחם בבית, שאין לבטול בהוי שום אדם". (וראה הס'רותיו ליחוד שאחרי החופה). וראה רמב"ם שם הלכה ו המעמידה את היחוד הנ"ל בדרגא גבוה מהברכות עצמו וז"ל: המאיר את האשה ובירך ב' חתנים ולא נתיחד עמה בביתו, עדיין ארוסה היא, שאין ב' חתנים עושה הנשואין, אלא כניסה לחופה. וראה המפרשים שם. ובטור אה"ע סימן סא: האיש שיכניס אשה לחופה, היא כאשתו לכל דבר ומהי החופה — שתתיחד עמו וכו' כיון שנתיחדו לשם נשואין (כמנהגנו) היא כאשתו לכל דבר. (ובנקודה מסוימת ישנה פלוגתא בינו לבין הרמב"ם, וראה שם מרוצת דבריו ומשי"כ בשם אביו הרא"ש ז"ל). הרשב"א (וידושי הרשב"א לכתובות ד א) כותב: שאין חופה אלא יחוד חתן וכלה לשם נשואין. וראה ב"ח וב"י שם וע"י היטב בפרישה שם אות א. ב וה' ודרישה אות א, ובמפרשים שם. רבינו בחיי, בספרו צדה לדרך (מאמר ב כלל נט) נוטה לתפישת הרמב"ם וכותב: והחופה היא שתתיחד אע"פ שלא וכו' כיון שנתיחדו לשם קדושין. ברוקח שסג: על העריות ביום הברכה היא החופה. כי מתיחדים זה עם זה.

אבל לפי פשטות לשון הזהר (תרומה קסח ב) כן תלוי הענין באמירת הז' ברכות והן שמתירין אותה לבעלה. וז"ל הזהר שם: ועל דא אסיר לשמשא בה עד דאיתכלילת באינן ד' ברכות. וראה פרק א דכלה רבתי ורש"י לכתובות ז' ב' ד"ה שמת'יחד.

לפי הר"ן לרי"ף שם, לריש כתובות, ד"ה או שפירסה, איגם מוכרחים להתיחד בחדר, אלא כשהביאה אל ביתו לשם נשואין — זוהי חופה. והב"י מביא דעה זו גם מארחות חיים בשם בעל העיטור, אלא שמוסיף: חופה היא שמוסרה האב ומכניסה בבית שיש בו חידוש, כגון סדינים המצוירים וכו'. ויש עושים סוכה מוורדים או מהדס ובה מתיחדים שניהם (כדעת הרמב"ם שכן צריכים יחוד) וכו' והאומר חופה היא סודר שהופין בראשיהן בשעת ברכה, לאו מילתא היא וכו'. כנראה שכונתו למנהג שהתשב"ץ מביא בסימן תסא, שז"ל: "מה שפורסין צניף על ראש החתן וכלה בשעת הברכה, לפי שגם זה נקרא כניסת חופה, כי תיפה לשון כסוי, ע"ש ותקח הצעיף ותתכס דרבקה". ובלשון ריא"ז לרי"ף שם ד"ה כיצד: אבל דין ארוסה יש לה לכל דבר עד שיפרוש טלית עליה לשם חופה.

וכעין זה כותב המנהיג (בהלכות אירוסין ונשואין) "וחופה נקראת ע"ש שחופה אותה בטליתו וכו' וכן מעיד הנביא — ואפרוש כנפי עליך וארשת'ך לי באמונה וזה הוא שכתוב את בתי נתתי — שהכנסתיה לו לחופה על כן מנהג פרובנציה לתת מפה צבועה בראש בניהם, זכר לפריסת הכנף, שפורסין כנף בגדו עליה". גם ברוקח הוזכר מנהג זה בקיצור וז"ל בסימן שנג: "בשמברכין, לוקחין צעיף ונותנין על ראשם, ע"ש הפסוק ויתיצבו בתחתית ההר". המטה משה מביא בשם התשב"ץ אסמכתא מפסוק זה לעצם עריכת טכס הנשואין מתחת לחופה, משום שכל המנהגים של חתן וכלה אנו למדים ממתן תורה, שהקב"ה הראה עצמו אז כחתן נגד הכלה, שהם ישראל, ולכך מכניסים אותם תחת החופה, דוגמת "ויתיצבו בתחתית ההר". (תשב"ץ קטן סימן תסד). ובמאירי: "ובחופה שאנו רגילין אחר ברכת אירוסין לעטף על ראשו מצנפת הכלה ושניהם תחת הטלית וכו' שהחופה נעשית בעיטוף מצנפת הכלה על ראש החתן. הכל ב'ו, שבמקום אחד הביע דעה הנוטה לרש"י, כנ"ל, מביא גם מנהג העיטור והמנהיג, וכנראה שמצדד להם, וז"ל: ולכך נהגו לשום סודר על

שירותא דצלותא

ראש החתן והכלה כמו שכתבנו, וזוהי חופתו ובאבודרה: וחופה היא לשון כסוי, ונקראת כן על שם שחופה אותה בטלית וכו'.

ה. המרדכי (לריש כתובות אות קלב) מביא דעה רביעית והיא: כי הכנסת החופה היא שמוסרה בשחרית לחתן קודם הברכה, ומנהג זה מביא בעל לקט יושר בשם מנהג ריינוס וז"ל: דאירי במקומות שנוהגים לעשות החופה בשחרית קודם תפלת יוצר כמו ברינוס שמכניסין חתן וכלה בשחרית תחת הכיפה וזה חשוב חופה שלהם, כמו שכתב במרדכי ריש כתובות (לקט יושר לחא"ח עמ' כח) וממרוצת דבריו שם נראה, שגם בזמנו כבר ערכו "חופה" בצורה המקובלת, שכן כך הוא כותב שם: עוד הורני מורי (בעל תרומת הדשן, הר"ם איסרלן ז"ל) אין אומרים תחנה ביום הנשואין במקום שהחתן בבית הכנסת בשחרית והחופה היא מיד אחר יציאתה מבית הכנסת, אבל ממרוצת לשון המהרי"ל, שהיה לפניו וקרוב לדורו, נראה, שעדיין לא היה נהוג כך, וז"ל: מנהג שנטלן את הציפי"ל מן המטרון של חתן ומניחין על ראש הכלה להיות להן לחופה, אכן מתר"י סג"ל בתולת בתו נטל שפת צעיפין שקורין עג"דה והניח עליהן לחופה.

ובתקופה הקרובה לו, בזמנו של מהר"ם מינץ ז"ל, ג"כ עדיין לא נהגו בחופה בשעת קידושין, וז"ל (בתשובה קט): בבוקר הולכים החתן והכלה לחדר ביהכ"ס לעשות מיין (כמו בתקופת המהרי"ל) כמנהג העיר, ואחר המיין מנהג כמה מקומות שמשיבין חו"כ תחת הכיפה הנעשית לשם כך (דומה למנהג שהבאתי לעיל בשם הרא"ש) וזוהי החופה שלהם, כי באלו המדינות אין לנו חופה בשעת הברכה, לכן יש אומרים דזה חופה דידך וכו'.

ו. ברוב רובם של ספרי הראשונים מדובר על פריסת טלית מעל גבי ראש חתן וכלה בלבד, כמו שנהוג עדיין אצל הספרדים שבארצות המזרח, אבל מנהגנו להכניס מתחת לחופה גם הקהל או קרובים, והוא רמזו בלשון הרוקח (שנג) הכותב: ומה ששמימין על החתן ועל הכלה ועל הקהל הטלית שעליה, וכן במנהג: ראיתי בצרפת בשעה שמקדשין, פורסין טלית אחד על החתן והכלה וסביבותם (כלומר על האנשים שבקירבתם) ויש לדבר טעם — לפי שברוב אסיפת העם אשר הוא שם, יראה כמקדש אשה בשוק, ורב מנגיד אמאן דמקדש בשוקא, משום פריצותא לכן מכסין אותן לקדש בצניעות, וראה שיטה מקובצת לכתובות ח, ד"ה אפוש.

ז. ומכאן — לספרי רבותינו האחרונים ז"ל: עיין היטב בב"י לטור אה"ע סימן סא ד"ה האיש, המביא שם כל הדעות הנאמרות בזה וכן בב"ח שם ד"ה האיש ובדרישה ופרישה שם; ויש להעיר שהדרישה ליו"ד סימן שמב מביא בשם המרדכי ומשאר פוסקים, דמה שמכסין ראש הכלה שחרית מיקרי חופה, ולא הזכיר זאת גם מתוספות ליומא (יג ב) ד"ה ולחדא שציננתי לעיל וראה ט"ז לשו"ע יו"ד שם ד"ה אחר הדברים המביא דברי הדרישה הנ"ל וכותב: תמוהין לי דברי הרב טובא, חדא — במאי שחושב כסוי הינומא לחופה ועיין שם בכל הקטע, וראה נחלת שבעה סימן ט וסימן יב המאריך דיבורו על ענין זה, ועיין שם היטב בדבריו, ובספר מטה משה מובא מנהג "יש מקומות לפרוש טלית של מצוה".

ובנחלת שבעה שם: ומנהג אשכנז ברוב מקומות מיקרי חופה מה שפורשין סודר על ראש חו"כ בשעת הברכה, וזוהי חופה. — (וכך היה מנהג אחינו בני ישראל בארץ אשכנז עד השואה האחרונה, הי"ד, שהיו פורשין טלית של מצוה מעל גבי ראשן של חתן וכלה, וזאת היתה חופה שלהם). בעל הלכות קטנות (ח"א ת' כב) כותב: חתן יברך תחלה על הטלית ואח"כ יפרוש טליתו על הכלה.

שירותא דצלותא

ח. ולמעשה: מתקופת הרמ"א ז"ל ואילך התחילו לקרוא בשם „חופה“ את היריעה או הפרוכת הפרוסה על גבי ד' כלונסאות, שמתחתיה מסדרים טכס הנשואין. תפישוה זו נובעת מהכרעת הרמ"א לשו"ע אה"ע סימן נה סע"ק א, ואחרי שמביא שם כל הדעות, כותב הוא: „והמנהג הפשוט עכשיו לקרות חופה מקום שמכניסין יריעה פרוסה על גב כלונסאות ומכניסין תחתיה חתן וכלה ברבים ומקדש שם ומברכין שם ברכת אירוסין ונשואין ואח"כ מוליכין אותם לביתם ואוכלין ביחד במקום צנוע וזהו חופה הנוהגת עכשיו“. וראה ט"ז שם והשוה לבוש (בו פוארגמן) המביא כל הדעות ולבסוף הכריע לדעת רמ"א, כנ"ל. ועיין היטב בביאור הגר"א לשו"ע אה"ע סימן נה אות ט, ובספר חופת חתנים (סימן ט') מביא בשם ספר שער המלך בביאור ההגדרה „חופה“, וז"ל: „מצאתי לקדוש אחד מדבר מן הראשונים ז"ל, וכנראה שהוא בזמן הרשב"א ז"ל, שכתב בענין זה וז"ל: דע מה נקרא חופה, ויש שהיו סבורים לומר שהיא פריסת הסודר שפורסים על ראש החתן והכלה, ואחרים פירשו שהחופה היא היחוד שמיחדים אותם בבית אחד וכו', ומדברי קצת הראשונים נראה, שהחופה הן שניהם, וכו' וכו'. אבל דעת עצמו היא — שהטלית שהוא לובש בשעת ברכת אירוסין היא ה„חופה“ ואחר כך פורסים אותה גם על הכלה, ומנמק זאת — משום שברכות נשואין צריכים לומר אחר שנכנסה לחופה. בהגהות מנהגים למנהגי ר"י טירנו, מנהג כל השנה אות יג, מובא, שנוסף על החופה הרגילה, פרשו טלית על הבן זוג, וזהו צירוף מנהג הרגיל עם מנהג אשכנז, שנהגו בו עד השואה האחרונה, כאמור לעיל.

ט. הבי"ח בסימן סא לטור אה"ע, ד"ה האיש, מפרט כל הדעות ובסופו של דבר מגיע למסקנה: „ונראה דמנהגנו הוא כדברי כולם, מפני הספק — ולכך ביום א' או ו' (כמנהגם אז לערוך חתונות ביום ה' או ו') לאחר יציאה מבית הכנסת שחרית, מכסין ראש הכלה בסודר, שאז מסרה האב לחתן, ולכן נוהגין במדינת רוסיה להקפיד שלא לילך לכסות ראש הכלה בשחרית בלתי החתן עמהם, ושהחתן יאחו בכסוי עם הרב וחשובים (כמנהגנו — אלא שזאת נעשה ישיר לפני החופה) לכסות ראשה. ונראה שזהו מה שכתבו התוספות דבתולה שיצאה בהינומא תוא חופה שלה (הכוונה לתוספות לגמ' יומא שצינתי לעיל) ונוהגין עוד לערב בשעת קדושין וברכת חתנים (ואת נרמז בתוספות שם שצינתי — עייש בסוף הדברים) פורסין יריעה ע"ג כלונסאות ומעמידין לשם החתן והכלה ומקדשה וכו' ואח"כ מוליכין אותם לביתם ואוכלין שם במקום צנוע“ (זהו היחוד הנהוג אצלנו אחר החופה) וכו' וכו'. וראה שם כל הקטע, שמשם מתברר, שמנהג שלנו, בצורתו המקובלת ברוב מדינות, לכל פרטיו ודקדוקיו, מורכב בעצם מכל הדעות יחד, ובמקורו ויסודו — נעוץ הוא בתקופת התלמוד. וראה נחלת שבעה, סימן יב, במחודשים שם בסוף אות ח.

דבר חדש משמיע לנו הגר"א בסימן נה, הדן על ענין זה, עייש, ומסיק לדינא — : והחצר בית הכנסת הוא מקום הקניה, דלא גרע מחצר דידה וזהו חופה ממש וכו' אבל אין הכיפה רשות לעצמה שתקנה, אלא החצר. ובערוך השלחן לאה"ע שם סע"ק יח מבאר ביתר ביאור — משום דלפעמים אבי הכלה נוטל גם את החתן לביתו על זמן מה אחר הנשואין, וא"כ אינו ניכר כלל שיצאה מרשות אביה לרשות הבעל, ע"כ מעמידין החופה בחצר בית הכנסת, שהוא מקום של כל הקהל ודעת הקהל להקנות קרקע זו לחתן ובזה יוצאים חובת חופה לשיטת הר"ן (שצינתי לעיל, לריש כתבות ד"ה או שפירסה). בעל שלחן העזר דן על דיוקו של הגר"א וכותב — ולא ראיתי נוהגין בזה וכו' אלא החופה היא גופה

שירותא דצלותא

רשות לעצמה ובכל הקהילות החופה היא של כל הקהל אשר לכל בני ישראל יש חלק בו וגם המנהג שעפ"י משלמין איזה סכום להקהל בעד שימוש החופה וקונה בזה החתן את החופה להיות רשותו לקנות אותה וכו' ומהני בכה"ג אפילו בבית אבי הכלה. ובעל שלחן הער מסיים שם: ע"כ לצאת כל הדעות היותר טוב לעשות החופה בחצר בית הכנסת אשר לשיטת הגר"א הג"ל היא מדינא וכן המקום שם מקודש יותר, כמ"ש בחתם סופר אה"ע סימן צח. וזוהי גם דעת בעל לבושי מרדכי חלק אה"ע סימן מח. ומעשה רב מביא בשלחן העזר שם בשם הגר"ל דיסקין זצ"ל — כשהיתה חופה בחצר ביתו ומדרשו, ה' מקנה לחתן את חצרו ולקח ממנו סכום מה בעד הקנאה זו.

י. ויש אגדה: בשעה שעמד יוסף עם בנימין שאליה (שאל אותו) אית לך בנין? א"ל אין (כן) וכו' וחופים — שלא ראה בחופתי ולא ראיתי בחופתי (מדרש בר"ר פרשה צד את ז'). ובגמ' סוטה יב ב: שעשתה לו אמו (למשה רבינו) חופת נערים בתיבה, אמרה — שמא לא אזכה לחופתי.

ולסיכום הדעות: עיקר החופה היא שאחרי הקדושין מליך החתן את הכלה לחדר מיוחד, ואכלים שם במקום צנוע. ויש למנוע שלא יכנס לשם שום אדם, כדי שיהי' יחוד גמור וזהו החופה הקונה ועושה קדושין (קצשו"ע שם קמח את א). ולבסוף יש להעיר, שהצורה המקובלת, הנתהוה ממנהג שנשולשל מנהג, כנ"ל, עד שנקבע בצורה של קבע, נתקבלה רק אצל האשכנזים בלבד, ואילו הספרדים שבארצות המזרח עדיין מחזיקים בצורה הנושנת — לפרוש טלית רק מעל גבי החתן והכלה, אבל כאן, בארץ ישראל, קיבלו גם הספרדים את מנהג האשכנזים להכניס גם את הקהל מתחת טלית פרוסה או פרוכת מיוחדת, והיא נקראת חופה אצל כל העדות השונות שכאן. ובגמרא נקראים המשתתפים במסיבת חתונה בשם „בני חופה“. וראה סוכה כה ב — חתן והשושבינו וכל בני חופה פטורין מן הסוכה. והשוה ירושלמי סוכה פרק ב, ובחגיגה פרק ב שם: והיו מלאכי השרת קופצין לפניהם כבני חופה שמחין לפני החתן (לפני רבי רבי יוחנן בן זכאן ובן ערך, כשדרשו במעשה מרכבה). וגם יש להעיר, שעצם המנהג להעמיד את החתן והכלה מתחת טלית פרוסה, הוזכר בראשונה בספרי רבותינו הראשונים, ואילו בספרי הגאונים אין בכלל זכר ורמז לזה.

חופה מקושמת

עד העבר הלא רחוק נהגו להשתמש בפרכת של ארון הקודש שבבית הכנסת לשם חופה. מקור המלה בתורה, שמות כו פסוק ל"א: ועשית פרכת תכלת. בקשר עם חופה רואים אנו מלה זו בפעם הראשונה בפרקי דרבי אליעזר (פרק מא) ושם כתוב: אין אדם תולה בחופת בנו אלא פרכיות לבנות. וראה בערוך ערך פרכת בשם פדר"א. על עצם המנהג מתקשה המג"א בסימן קנד לאו"ח אות י, שהרי אסור להשתמש בדברים שיש להם דין קדושת בית הכנסת, ומנמק — דאפשר דלב בית דין מתנה עליהם. בספר ארץ החיים סימן קנא אות יא מביא בשם כמה ספרים המצדדים להכרעת המג"א. הבאר היטב שם אות י מביא בשם שו"ת הב"ח האוסר לעשות חופה מפרכת של ביהכ"נ. בעל אליהו רבא לסי' קנד מביא זאת בשם תשובת הב"ח ומצדד להכרעת המג"א, ולפי דבריו שם השתמשו בזמנו בפרכיות לחופה; וראה ט"ז לסימן תקס או"ח אות ו שכתב לענין המנהג שהיה רגיל בזמנו לכסות ראש הכלה בכלי קודש של ביהכ"נ ומסיק: „דגם זו מצוה גדולה דהיינו הכנסת כלה שנחשב כדברים שאין להם שיעור ואין כאן תשמושי הדיוטות (כלומר — שימוש אישי, פרטי) וצ"ע בזה. ריעב"ץ

שירותא דצלותא

ויל כותב בחדיא עין בסידורה, בדיני אירוסין ונשואין, ויל: יזהרו לעשות חופה נאה בפרוכת בית הכנסת ותחת השמים ומלוי הלבנה. אבל במרוצת הימים במל המנהג, ומשתמשים בפרכת מיוחדת למטרה זו.

את עצם המנהג לחשתמש בפרכיות לשם חופה יש לנמק בזה, שמלסנים בישראל, בתקופת התלמוד, היו תחופות מקושטות, כדגרסינן בירושלמי סוטה ט הלכת טו: „אילו הן חופות חתנים סדינין מצויירין וסחרוני וזה תלחין בהם“. ובמדרש איכה פרשה כ אות טו: משל למלך שעשה בית חופה לבנו וסיידה וכיידה וציירה. ולמנהג זה ישנו אסמכתא מפורשת בזהר לפסוק ועשית קרשים למשכן וגו' (תרומה קסט א) ויל: כגוזא דא כלה לתא אצטריך לתקנא חופה לחופאה בתקינו שפירו וכו' אצטריך למיעבד חופאה דשפירו למנא לכלה עילאה וכו' אוף הכא בכל חופה אצטריך תקינו שפירו לחופה וכו' וכנראה שעל מאמר זה מיוסדים דברי השליה (שער האותיות עמוד קא ב): וצריך לתקן חופה מכלים יקרים לכבוד הכלה הנכרת בשיר השירים וכו' ותחופה ההיא היא דוגמת הכלה העליונה וכו'. ובספר יש שכן (דיני קדושין) כתב בהסתמכות על הזהר הגיל ויל: וצריכים לתקן חופה נאה בכמה מיני קישוטים לכבוד השכינה, כלה עליונה, חופה נאה וזלת החופה שעושים לכלה התחתונה וכו'. והיסוד לזה מצינו באגדה המובאת בגמ' ובמדרשים. וראה בגמ' בבא בתרא (עה א) עשר חופות עשה הקביה לאדם הראשון בגן עדן שנאמר (יחזקאל כח) בעדן גן אלוקים היית כל אבן יקרה. אגדה זו מובאת בבריר פרשה יח ושם דרש רב אחא ביח: עשה כתלים של זהב ובתי קריות של אבנים טובות ומרגליות. וראה: זהר זיחי עמ' רטו א: ויקרא רבא פרשה כ ומדרש לקהלת פרשה ת. ובפרדריא פרק יב: עשר חופות עשה הקביה לאדם הראשון בגן עדן וכולן של אבנים טובות ומרגליות ושל זהב. וראה ביאור תרדיל דיל שם אות מז.

ולבסוף יש להעיר על אופן תליית הפרכת על הארבע קלונסאות, כמו שהגדיר את הענין בעל דעת קדושים, הגאון מבוטשאש וציל, והביאם בעל שלחן העזר ויל: ונכון להיות גוזר לחבר החופה בדי זויות על ראש הקלונסאות דוקא, ולא מן הצד. מקור דבריו אלה היא באזהרות שנדפסו בראש ספר נטע שעשועים, שויל: עיד החופה הנהוגה צריך להיות חיבור די זויות החופה להקנים, על גבי הקנים ולא מן הצד, וכמו שכן ידוע בהיתר צורת הפתח של היתר טלטול בשבת, עיין הוי לי „בית חתנות“ כלשון חזיל וכו' והדי קונדיסין הם כדי מחיצות, וגם לפיאה ולכלאים, ועפיין דעתא דרבנן לב בייד שיהיו קנויים להחתן בזמן עיי שלית בייד בזכיה, וזוהי החופה שמתוהיק עושה נשואין — עכיל מספר הגיל והוא מוסיף: לא ראיתי ולא שמעתי להיות זהיר בזה והרבה גדולים אשר עוררתים עיין, לא ידעו ולא שמעו מרבותיהם וכו' וכו' ומימ מאחר דמשמעות שאר פוסקים משמע דגוף החופה הרשות לקנות, ולא החצר, ולפי דעה זו שפיר הזהיר בעל דעת קדושים, כגיל וכו'.

חופה תחת כיפת תרקיע

הרמ"א בסוף הערותיו לסימן סא סעיף א כותב: ויש אומרים לעשות החופה תחת השמים לסימן טוב, שיהא זרעם ככוכבי השמים. ויש מפריכים הערה זו של הרמ"א מהערה לשויע יריד סימן שצא שכתב שם לענין אבלות, ויל לעניננו: „אבל בחופה שעושין בבית הכנסת שמברכין שם ברכת אירוסין ונשואין“, וכך מוכח, לכאורה, מלשון הבייש לשויע אהיע

שירותא דצלותא

סימן ל אות ט הכותב: אלא גיטין וקדושין שאני, דרגילין לעשות בביה (בבית הכנסת או בבית המשתה?) וכו'. וכן מוכח ממהרי"ל וממהר"ם מינץ בקשר לעמידת חו"כ בשעת החופה. אבל בעל תפארת ישראל (למשניות מרעד, בהקדמה כלל שמחות) מיישב מה שהיה נראה לכאורה, כסתירה עצמית, והמתחכמים רצו להורות מכאן היתר על עריכת נשואין בבית הכנסת, ולדעתו משמעותם של ראשי תיבות "בביה" — בבית הנשואין — ומביא ראיה חותכת מבית יוסף לאותו סימן טור יו"ד בדיה ויש נוהגים, הכותב לעגין היתר כניסה לאבל לבית שיש שם שמחה וז"ל: ויש נוהגים להקל בכניסת בית המשתה וכו'. ומביא שם ראיה מהגהות מיימוניות (וראה חידושי הגהות לטור שם אות ג) שכתב על ענין זה מפורש: אבל לילך לבית הנשואין וברכת אירוסין מותר. וכן, שם, בשם ה"ר יוסף מביא הוא לחומרא: אסור ליכנס לבית השמחה. כל אלה מקומות מראים בהיר שבהגהות הרמ"א הנ"ל יש לקרות: "בבית הנשואין" או "בבית המשתה". וראה משי"כ הרמ"א בדרכי משה לטור שם אות ב' ועיין בכל הקטע שם. בעל כרם שלמה ז"ל לאותו סימן אה"ע מסביר משי"כ במהרי"ל הנ"ל — שכונתו בחצר בית הכנסת, שאז הוא נגד ארון הקודש, ולפי דעתו זוהי כונת הרמ"א והבי"ש שצינתי.

בעל חתם סופר ז"ל מעיר בסימן צח לחלק ראשון אה"ע — מתשובות מהר"ם מינץ ז"ל עצמו, שכתב באותה סימן קט — וכן אנו עבדינו בשעת נישואין כמה ענינים המורה על הצלחה, כגון אבוקות בשעת מאיין המורה לאורה ושמחה וכן תחת כיפת השמים והכוכבים, כלומר, כה יהיו זרעכם ככוכבי השמים כו'. ועיי' ביחס למה שכתוב במהרי"ל, בשו"ת כתב סופר חאה"ע סי' מז ושו"ת שואל ומשיב ושדה חמד מערכת חתן וכלה אות א שו"ת לבושי מרדכי חלק אה"ע סימן מז ושו"ת חתן סופר סימן פה. וראוי לציין סוף דברי השדה חמד הנ"ל, שלאחר שהאריך בענין מסיק הוא — דכל בני ישראל יוצאים ביד רמ"א אה"ע סימן סא, ומביא שם מעשה שהיה שהמחותנים התעקשו לעשות בבית דוקא. והוא ז"ל עמד בשלו ושב לביתו ולא רצה להיות מסדר קדושין, עד כי בסופו של דבר המחותנים בעצמם קיימו וקיבלו והסכימו שלא לשנות מנהג ישראל תורה. ועיין שו"ת מהר"ם שיק חאה"ע תשובה פז ואמרי אש לאו"ח תשובה ט.

יוצאת מן הכלל — חופת אלמן ואלמנה, שהיא כן נערכת בבית דוקא. ועיין בפתחי תשובה לסימן סב אה"ע אות א המביא מנהג זה ומנמקו לדינא — אבל מנהגנו אינו כן. אלא דבאלמנה עושין התוספת בבית החתנות ולא ברחוב אפשר משום דאנו חוששין שמא ההליכה (לחדר שמתחזים) הוי הפסק, אבל בבית חתנות מחדר לחדר לא הוי הפסק, עיי' בכל הקטע. בליקוטי מהרי"ח מנמק ההבדל — מפי השמיעה, כמו שמצינו בלוחות האחרונות שניתנו בחשאי, כדי שלא ישלטו בהם עין רעה, וכך נוהג בכל המקומות. בתקופת המהרי"ל עשו סימן אחר: "לאלמן ואלמנה עושין הברכה בחמישי בשבת בחצר בית הכנסת (ולא בפנים) אצל פתח בית הכנסת, והיו נוטלין מקידה (חתיכה שבורה) של חרס פתוחה. שקדין קריין, לומר פתחה פתוח".

והרי הערה: אגב ארחא הערה בענין נשואי אלמנה: בגמ' פסחים (קיב א) מפורטים חמשה דברים שצוה רבי עקיבא את רבי שמעון בן יוחאי כשהיה חבוש בבית האסורים ואחד מהם — לא תבשל בקדירה שבישל בה חבירך — כלומר, שלא ישא אלמנה. ענין זה מבואר בזהר (משפטים קא ב) ז"ל: שאר בני נשא דעלמא דקא מסתלקי מניה והא ידענא דרוח דיליה שביק בהאי אתתא דהוה לי ורוחא אעיל תמן וכו' ואי נסבא האי אתתא אוף

(בירורים)

הכי מה אתעביד מההוא רוחא דשבק בה בעלה קדמאה וכו'. וראה ספר "ישב רוח" להגאון ריא' מרגליות זצ"ל המאסף לכל הדעות הנאמר בענין זה ושם הספר כבר מעיד על תוכנו וכוונתו. והוא מביא שם מעשה נורא שסיפר הרחידא (בספר שו"ת חיים שאל ח"ב סימן יט) ומסיים: ונראה — שאחר הדברים האלה של המעשה הנורא הזה או קם רבינו הגה"ק המקובל האלקי רבי שלום שרעבי זי"ע ונתן לבו ונפשו על זה ועלה בסילודים ותנח עליו הרוח, ואז ראה והתקין "תיקון אלמנה" שנעתיקנו לקמן, ופשיטא שמן השמים הסכימו אתו די רוח אלהין קדישין הוה ביה". וראה זהר שמות עמוד קב א ועיין שם בניצוצי זהב אות ב. סדר "תיקון אלמנה" הנ"ל נדפס גם בספר טעמי המנהגים (בדפוס הישן וכן בהוצאה החדשה של הוצאת "אשכול" עמוד תכד).

פרק ה

ה כ ו ס

(בירורים)

ברכות אירוסין ונשואין מסדרים על כוס יין, כלומר, שקודם לכן מברכים בורא פרי הגפן. ענין זה טעון עיון ובירור יסודי.

בגמ' הבבליה שלפנינו לא הזכיר מפורש הצורך בכוס יין, לא לפני ברכת אירוסין ולא לפני ברכות נשואין, שכן כך גרסינן בכתובות (ז ב): ת"ר מברכין ברכת חתנים בבית חתנים וכו' וברכת אירוסין בבית האירוסין, וכו' מאי מברך וכו' אשר קדשנו וכו' ת"ר ברכת חתנים וכו' מאי מברך וכו' שהכל ברא לכבודו — וכו'. ובכן — על הכוס לא מדובר שם. ולהפך: ממה דגרסינן שם בגמ' (ט א) "רב אסי איקלע לבי רבי אשי בהיליליה דמר בריה, בריך שית" ניתן, לכאורה, למעט הברכה על היין, כי המספר הנ"ל כולל, ראשית כל, את ברכות נשואין עצמן.

בשם רבי יעקב הגזר, המוהל המפורסם שחי בתקופת רבותינו הראשונים ראשונים, מובא בספר "זכרון ברית לראשונים": והלא לא הזכיר יין בתלמוד וכו' אלא גאונים וכו' תקנה כדרך ז' ברכות לכוס של חתן. התשב"ץ חלק ג בסימן סה, כותב: לא נזכר בשום מקום בתלמוד כוס יין, לא בברכת אירוסין ונשואין וכו'. וראה הערותינו לכוס של יין בברית מילה לקמן בסידורנו, בסדר ברית מילה, בהערות לברכת בורא פרי הגפן, שם, והשוה שם חלק ד, ב"חוט המשולש" שבסוף הספר שם.

המקור הראשון על הצורך ביין לטכס הנשואין, מצינו מפורש בזהר ובמסכת כלה — לגבי ברכת חתנים, ונרמז בירושלמי שלפנינו ביחס לברכת אירוסין — מלבד מה שיש ללמוד בענין זה מגירסאות שונות שהיו בטופסי הירושלמי מס' סופרים של רבותינו הראשונים, וכן מדיוקים שיש ללמוד מהם בנוגע לתלמוד בבלי שלפנינו. נססה להאיר את הענין:

במסכת כלה רבתי גרסינן: כלה בלא ברכה אמורה לבעלה כנדה שלא טבלה וכו' איר רבא באי זו ברכה אמרו, ברכת שבעה ולא ברכת אירוסין. ואי זו ברכת אירוסין, אר"י אשר קביו וכו' ברכות היכי מברכין, אמר לוי — בורא פרי הגפן ושהכל וכו' סיוע לרבי לוי מצינו בזהר תרומה קס"א, אינך שבע ברכאן ירתא כלה מרזא

שירותא דצללותא

עלאה, אתר דכל ברכאן נגדין מתמן. שית ברכאן אינן, דכלה אתברכא מינייהו, ואת אמרת דאינן שבע? אלא שביעאה איהו דא מקיים כלא, רוב דברכאן על היין אמאי כר ובגין כך ברכה קדמאה דאינן שבע, איהו רזא דיין כר ודא איהו ברכה דכלה ודא איהי ברכה קדמאה דכלה -- בורא פרי הגפן, הנינא שהכל ברא לכבודו וכו'. ובוהר תקרא מד ב: ויברך אותם אלוקים כחזון דמברך לכלה בשבעת ברכות. (על כרחך בצירוף ב' היין).

ויש להוסיף רמז על הצורך ביין לברכת נשואין מהמאמר בירושלמי המובא בטור או"ח סי' תעא "דאיתא בירושלמי האוכל מזה בערב פסח כבועל ארוסתו בבית חמיו", ומפרש הטעם בהגהות מהרא"ט משום דגם מזה צריך ז' ברכות קודם אכילה וכו' וממילא נשמע דברכת חתנים צריך ז' ברכות (נחלת שבעה סימן יב, עמוד לט א), וראה פירוט הברכות בפרישה לטור שם בשם מהרי"ל, ובעל נ"ש העיר מכאן על יסוד ליין לברכת נשואין.

והערה אגב ארחא ביחס להלכה "כלה בלא ברכה אסורה לבעלה" וכו': הרמב"ם פסק בהלכות אישות פרק י הלכה ו' המאירס את האשה ובירך ברכת חתנים ולא נתיחד עמה בביתו, עדיין ארוסה היא, שאין ב"ח עושה נשואין אלא כניסה לחופה. והשוה טור בשמו בסימן סב לאה"ע וראה "תשובת דשייכי להלכות אישות הנספחות לסוף הלכות סוטה ברמב"ם שם סימן יח ויט, ודרכי משה לטור שם אות ז משי"כ בשם המרדכי ולפנינו במרדכי לקידושין אות תקמה וכן ב"ש לשו"ע ס אות א ולאה"ע סימן נה אות א המביא שיטות שונות של רבותינו הראשונים, וכן בסי' סא אות ה. ובקשר לכך יש להעיר, שדא כן דעת הזהר (תרומה קסט א) ושם כתוב: "ועל דא אסיר לשמשא בה עד דאיתכלילת באינן שבע ברכאן כגוונא עלאה" וכו'. ובוהר לתזריע מד ב: "מכאן אוליפנא חתן וכלה כיון דאתברכאן בשבע ברכות, אתדבקן כחדא, דוגמא דלעילא" וכו' — הרי שעיקר תלוי בברכת חתנים. ולכן נוטה רש"י לכתובות זא ד"ה שמתחד עמה, וז"ל: "לפיכך מברכין ברכת חתנים מתחלה, דתניא במסכת כלה — כלה בלא ברכה אסורה לבעלה כנדה" וכו'. והשוה פרד"ס לרש"י עמוד קג, א. ומהרש"ל לכתובות, שם, מצדד לרמב"ם, ומפרש "כלה בלא ברכה" פירוש — בלא חופה (מהרש"ל לד' פרקים ראשונים של מסכת כתובות). והשוה שו"ת תרומת הדשן ח"ב סי' קמ, וראה הערותינו בפרק ט אות ה.

ובירושלמי סוטה פ"ח ה"ה מצינו מעין רמז לכוס של אירוסין שכן כך גרסינן שם: שהיין תוסס וכו' ומקדשין בו הכלה. והפני משה וקרוב העדה שם פירשו: מקדשין בו את הכלה דברכת אירוסין טעונה כוס (על ירושלמי זה העירני הרה"ג ש. י. זווין שליט"א. ומובא גם כמקור לענין זה באנציקלופדיה התלמודית כרך ד עמוד תכג). אסמכתא לפירוש ושתפישה זו מצינו מפורש ברוקח (סימן שנא) המנמק את עצם המנהג וז"ל: "ומה שמברך על הכוס, דאמרינן בסוטה בפרק משוח מלחמה — יין תוסס מוזמנין עליו ומקדשין בו את הכלה". אמנם, ברוקח שם לא צויין, כרגיל בספר זה, "ואמרינן בירושלמי", אבל היות שמאמר כזה לא נמצא בגמ' סוטה הבבליה שלפנינו, על כרחך צריך לומר שכונתו לירושלמי הנ"ל. וגם מסידור הענין ברוקח עצמו יש ללמוד שהכונה לב"א בלבד.

מפורש ביחס לברכת נשואין, רואים אנו בראשונה בספרי הגאונים: בשאלות לפרשת חיי שרה, שאילתא טז, וכן במדרש שכל טוב לבראשית (עמוד צא); וברא"ש לכתובות שם מובא בשם רב ניסים גאון בהסתייגות לגבי אירוסין, ולפיו מברכים בלי כוס אם אינה מצויה, ואילו ברכת חתנים טעונה כוס מצד הדין. ואותם הדברים בשם ר"ג מביאים עוד

סדר נשואין

שירותא דצלותא

ראשונים, וגם בהלכות גדולות (דפוס ווין בהלכות כתובות שם) מדובר על כוס לביח בלבד. וכן בהלכות פסוקות המיוחדות לרב יהודאי גאון (וראה ספר הישר לר"ת סי' תרכב). וכמ"כ בסידור רב עמרם גאון. וביחס לסרע"ג יש להעיר, שבדפוס ורשה סודרה היא רק לפני ברכת חתנים, כמו ברא"ש בשם ר"נ גאון, ואילו בדפוס ירושלמי איננה, לא לפני ב"א ולא לבית. אלא בהערות שם מובאת היא לפני ברכת חתנים בשם כתב יד אחר, וכן בשם כתב יד א וגם לפני ב"א. אבודרהם מביאה בשם רב סעדיה גאון לפני ב"א; וגם בספר המודפס שלפנינו, "סידור רב סעדיה גאון", מובאת היא לפני ברכת אירוסין. לפי הרוקח סימן שכ"ט וסימן שגב מצויה גירסא בגמ' הירושלמית ממנה יש ללמוד הצורך בכוס של יין גם לברכת אירוסין וגם לנשואין ויל': "בירושלמי, כיצד מברכין, — על היין בורא פרי הגפן. מה נשתנה יין, הואיל ועסקיו מרובין — ממנו לקדוש ולהבדלה, ממנו לאירוסין ולחופה". המעיין במרוצת הדברים וענין שם יוכח לדעת, שלפנינו העתקה מירושלמי שהיתה לעיני הכותב. וכיוצא בו אבודרהם, שאף שם רואים אנו גירסא בירושלמי ובמסכת סופרים שהיו שלפניו, ושלפניו איננה ויל' (בהלכות ברכת נשואין עמוד קיד עמוד ג דפוס פראג); ועוד, דאמרינן בירושלמי ובמסכת סופרים — אין עושין אירוסין ונשואין על כוס אחד, והשוה אותם הדברים במנהיג סי' קיא בשם ירושלמי ומסכת סופרים. ובאור זרוע (חלק א סימן תשנב) בשם ירושלמי: "וכמו ז ברכות דחתן וכלה שתיקנו על הכוס, כדאיתא בירושלמי דסוטה. וכן בראבי"ה לברכות סימן צח בשם ירושלמי. ובמח"ו (עמוד תקפח): ועוד, דאמרינן במסכת סופרים דאין עושין ברכת אירוסין וברכת נשואין על כוס אחד."

ביחס למ"ס יש להעיר, שאמנם במ"ס שלפנינו (פרק יט הלכה יא) מדובר על כוס של ברכת חתנים, אבל כל המעיין במרוצת הענין שם יוכח לדעת, שהמדובר על ברכת המזון, כלומר, על כוס של ברכת חתנים בסעודת החתונה וכן במשך שבעת ימי המשתה אם יש שם פנים חדשות ויל' המ"ס שלפנינו שם:

"ואע"פ שאמרו יעלה ויבוא בבונה ירושלים, וגומר על הכוס ברכת הימון, אותו כוס נותנו לאשתו, לקיים מה שנאמר — להניח ברכה אל תוך ביתך, ומביא לו כוס אחר ומברך בורא פרה"ג ואחריו "אשר בעגולה כולה" (המדובר על סעודה שהיו עושין בשעת שקידשו החדש, עיי'ש וראה חידושי אנשי שם לכתובות פרק קמא ד"ה וחתנים) וכן אתה אומר בברכת חתנים ובברכת אבלים, לפי שאין אומרים שתי קדושות על כוס אחד, ונהגו רבותינו לומר בבוקר בברכת חתנים ובברכת אבלים על הכוס בעשרה ובפנים חדשות כל שעת זמן בערב, הרי די מסורש שזאת מוסב על ברהמ"ז של סעודת חתונה וכן במשך שבעת ימי המשתה; אבל לפי גירסת רבותינו הראשונים שצינתי, מדובר שם בהיר וברור על כוס של אירוסין ונשואין, — ובכן יש לנו כאן מקור ויסוד ברור ע"ז גם במ"ס שהיתה לפנינו ושלפנינו אין."

ומאידך גיסא: לגירסא שבמ"ס שלנו ישנו סיוע בריטבי"א ובארחות חיים המביאים זאת בקשר לרשב"א המצריך ב כוסות בברכת המזון של סעודת נשואין, כמנהגנו, משום שאין עושין מצות חבילות חבילות, והם מצדדים לו בעצם, אלא שהריטבי"א מוסיף: "אלא שלא נהגו כן, וקשה לדחות מה שכתבו במסכת סופרים", — הרי מכאן ראיה ברורה שבמסכת סופרים שהיתה לעינינו, מדובר על ב כוסות שבסעודה; וזאת ניתן גם לדייק מלשון הרא"ש לכתובות ז ב.

שירותא דצלותא

באור חדש מאר הענין בספר הישר, המיוחס לרבינו תם, ושם, בתשובה תרכב, מדובר על זה. והיות שהלשון קצת קשה הבנה היא, אעתיקנה מלה במלה מתוך הוספת סימני פסיק (לפי דעתי) כדי להקל על המעיין בה, וז"ל:

„עוד אחת מעט היא, שהורגלו לעשות ברכת אירוסין ונשואין על כוס אחד, ועל זה תימה — שהרי בבית חתנים נתקנה ברכת חתנים וברכת אירוסין בבית אירוסין, הואיל ובשני מקומות נתקנו, אי אפשר לכוללן על כוס אחד, ובעיני אם על כוס (א) נתקנו, שתי כוסות היו, ואם בלא כוס נתקנו, הבא לעשות (ד) על כוס, שתי כוסות יש לו לעשות, כנגד תקנת שבשני מקומות, ולא לעשותם שתי קדושות על כוס אחד, מידי דהוה אקדושא ואבדלתא והכי שפיר טפ"י. (עד כאן יש להבין שהיא תקנה מתקופת הגמרא) ואע"ג דלא מצינו כוס בתלמוד, אלא אמרינן בריך שית (לדיוק זה נחזור לקמן) יש לנו לתפוס דרך הישרה, דהואיל שנהגו בה כוס ורב יהודאי הנהיגו, וז"ל „הלכות פסוקות", או „הלכות רא"י המיוחסות בעצם לאותו רב יהודאי גאון, ושם כתוב בסימן יג בהלכות קידושין: ברכת חתנים מהו — שמברך בתחלה בוסרה"ג ועצי בשמים, שהכל ברא וזכר, ולגירסא זו מסייע רבי יעקב הגוזר שציינתי לעיל ובשמו מובא בספר „זכרון ברית לראשונים" וז"ל: „מפני מאי מברכין ברכה על היין ביום המילה הלא לא הוזכר יין בתלמוד, אלא גאונים — רב יהודאי ורב שרידא ושאר גאונים תקנוה כדרך שבע ברכות לכוס של חתן". (ראה לקמן בסידורנו ההערות לברכת היין בברית מילה).

בעל העמק שאלה מביא בקיצור תשובת ר"ת שציינתי (בביאורו לשאלות בראשית כימן טז) והגדיר נקודה זו בזה"ל: שעיקר כוס אינו על פי גמרא אלא רב יהודאי גאון הנהיג כוס והסכים לו ר"ת. בקשר לזה יש להעיר על קטע מתשובת רבינו תם המובאת במח"ז שציינתי, ולפני כן מובא שם מר"ת שמלשונו ניתן, לכאורה, להבין דעתו, שכבר בזמן הגמרא היו מברכים על הכוס גם לפני ברכת אירוסין וגם נשואין. וז"ל ביחס למנהג מקום אחד שהיו מברכים בברכת המזון על כוס א' כלומר שאותו כוס שבירכו עליו ברכת המזון, היו מברכים עליו השבע ברכות אחר כך: „ורבינו תם השיב על זה, דלא יתכן לעשותו בכוס אחד, חדא — שנתקנו בשני מקומות, זה בבית האירוסין וזה בבית נשואין.

ונשאלת השאלה — מהי הראיה מגמ' שנתקנו בשני מקומות, אם לא שנאמר כך: מכיון שנתקנו בשני מקומות, שמע מינה שבשניהם תיקנו מלכתחלה לברך מקודם על כוס יין, ואם נדייק בלשון התוספות פסחים קב בד"ה שאין, נראה שכונה זו רמזה שם, וא"כ הרי כאן רמז לענין בתלמוד בבלי עצמו, וראיה לזה מצינו בהגהות מיימוניות לרמב"ם ה' אישות פרק ג אות ס וז"ל: אבל רבינו תם פירש דצריכין ב כוסות (כלומר, לביא לחוד ולב"ג לחוד) דאמר בכתובות, אומרים ברכת אירוסין בבית אירוסין וברכת נשואין בבית חתנים ורגילים להיות זה בלא זה וכו' וכו' וכמתלוקתם בזה, כך נחלקו בברכת המזון ושבע ברכות וכו'. (וראה שם כל הקטע).

וראיה נוספת בס' האורה המיוחס לרש"י ושם עמ' 18 כתוב: ובנשואין הוא דתקינו רבנן שבע ברכות. אמנם המלה „דרבנן" בסוגרים היא, אבל במח"ז (תקפו) מובא אותם הדברים מתשובת רש"י ושם אין „דרבנן" בסוגרים, וכנראה, שלפני הסופרים והמעתיקים היו גירסאות שונות, והם עשו מלאכתם באמונה. ועיין היטב בדברי רש"י לכתובות ח א בד"ה שמח תשמח — „ברכה לחתן וכלה וכו' אלא מכיון „שיש ברכת על הכוס", והזיקקה לסדרה

שירותא דצלותא

עליו, מידי דהוה אברכת בשמים וברכת על האור במוצאי שבת וכו'. והשוה אותם הדברים בפרד"ס לרש"י (עמ' קד) ור"ן לריש כתובות בשם רש"י. וזאת ניתן לדייק מלשון בעל המנהיג (הלכות או"י סימן קד): ומפני שפותח וחותם בקידוש (כלומר, הברכה מתחילה במאשר קדשנו ומסיימת "מקדש עמו") ובהבדלה (שאומר "והבדילנו מן העריות") כדאיתא בכתובות פרק קמא, תקנו בה ברכה על הכוס בקידוש והבדלה ומפני היא מצוה גדולה, וכן במילה. וכיוצא בו במגן אבות למאירי הכותב לעניננו וז"ל: "נהגו ג"כ בגלילותינו מימות הגאונים והרבנים שהיו שם מימי קדם, שכל האירוסין והנשואין באו כאחד, מברכים ברכת אירוסין וברכת נשואין על כוס אחד (ראה ספר האורה עמוד 179 סימן ז) ואף זה כשראו התלמידים כן, נעשו מתמיהים עלינו וצווחו עלינו משמועת — מברכים ברכת חתנים בבית חתנים ובה"א בבית האירוסין, וכן מדין מצות חבילות חבילות. נמתי להם — בני, מה החרדה אשר חרדתם אלינו, התחשבו שנעלמה שמועות ב"א וב"ח מאבותינו ומרבנותינו הגדולים וכו' וכו', וגם כאן מורגש הדיוק שיש לדייק בלשון ר"ת שבמח"ו ובתוספות לפסחים הג"ל.

ברם, לאור כל דיוקים אלה טעון עיון בגמ' כתובות (ח א) "רב איקלע וכו' בריך שית", שהרי מכאן לכאורה ראייה חזקה לסתור ההשערה הנובעת מכל המקומות שציינתי, שכבר בתקופת התלמוד היו מברכים על הכוס. אולם, לגבי המשפט "ברוך שית" רואים אנו תפישות מנוגדות בעצם משמעותן: במח"ו שלפנינו כתוב (עמוד תקפו): ובנישואין הוא דתיקון רבנן שבע ברכות, ובלא בורא פרי הגפן אינו אלא שש, אבל בספר האורה המיוחס לרש"י רואים אנו תפישה אחרת ושם כתוב (עמוד 179): ואמרינן רב אסי איקלע וכו' בריך שית וכו' ואם היה מברך ברכת אירוסין (בשעת נשואין, כמנהגנו) הרי כאן שבע, ואיהו שית בריך ותו לא וכן הלכה. — הרי לפי דבריו כאן, לא בא "ברוך שית" למעט ברכת היין, אלא ברכת אירוסין, וא"כ מכאן אין ראייה שלא בריך בפרה"ג קודם. והנהר מסייע למח"ו, וז"ל לתרומה (קסט ב): שית ברכאן אינון, דכלה אתברכא מיניהו, ואת אמרת דאינון שבע, אלא שביעאה וכו' ובגין כך ברכה קדמאה דאינון שבע, איהו רזא דין וכו'. וגירסא שניה במסכת כלה רבתי (דפוס ניו-יורק שנת תרצו) אף היא מסייעת למח"ו ושם גרסינן: ולוי איקלע לבי הילולא וברוך שית לבר מיין, קא משמע לן דאף על גב דחסר לא חייש וכו'. ולבסוף יש להעיר על גירסת הלכות גדולות בגמ' שם, שקודם לכן הוא גורס: "ברכת חתנים מאי מברך, בורא פרי הגפן, שהכל ברא לכבודו וכו' ואח"כ: "רב אסי איקלע וכו' בריך ברכת כולה". — מכל האמור רואים אנו שגירסאות שונות ישנן במעשה רב דרב אסי.

ולסיכום: אין בכח דיוננו להסיק ולקבוע מסקנות, ויש עוד מקום לעיון ולבירור נוסף, אבל אין להתעלם מכל האמור — שישנן ראיות חזקות לדבר, שכבר בתקופת התלמוד היו מברכים על הכוס, בין לפני ב"א ובין לפני ב"ח, נשואין, כמו שהיו רגילים לברך לפני שאר מצות, כמו: קידוש, הבדלה, ברכת אבלים וקידוש החודש (ראה מסכת סופרים פרק יט הלכה יא והערותינו לסדר ברית מילה, בהארת המנהג לברך על היין לפני הברכה אשר קידש ידיד וכו'). ועדים נאמנים לנו מאמרי הירושלמי המובאים ברוקח באור זרוע באבודרהם ובמנהיג, וכן הגירסאות במסכת סופרים שהיו לעיני כמה ראשונים ז"ל, גוסף על הדיוקים שהצרכי. ואין בכך משום סתירה וניגוד למה שכתוב בספר הישר לרבינו תם. דהואיל דנהגו כוס ורב יהודאי הנהיגו, וכן למה שציינתי מרבי יעקב הגוזר, ולמה שכתוב בהלכות פסוקות עצמן, כי אפשר לומר שרב יהודאי גאון ושאר גאונים הנהיגוהו מחדש, כלומר.

סדר נשואין

שירותא דצלותא

החזירו העטרה לישנה בלבד. ובכגון דא יש להעיר על מאמרם ז"ל: ניתנה תורה ונתחדשה הלכה (שבת קלה ב ובבא בתרא קי א), ואולי היא אחת מהן.

ולהלכה למעשה: רוב רבותינו הראשונים מצריכים כוס יין גם על ברכת אירוסין וגם על ברכת נשואין. הרמב"ם לא מצריך, אלא אם יש שם יין "מביא כוס של יין ומברך" (רמב"ם הלכות אישות פרק י הלכה ד — לגבי ברכת נשואין), והוא הדין בברכת אירוסין, (בסוף פרק ג שם). הטור בסימן סב מביא דעת הרמב"ם אבל מסיק שם: וצריך כוס לכל אחת ואחת. ועיין בי"ח שם ד"ה כתב הרמב"ם וב"י שם בכל הסימן. וראה תוספות לפסחים קב ב ד"ה שאין; מח"י, פרד"ס לרש"י, ספר האורה לרש"י; רוקח סימן שנד; רא"ש לכתובות שם; הגהות מיימוניות לרמב"ם פרק ג דאישות אות ס ולפרק י אות ג; רבינו ירוחם נתיב כב; צדה לדרך מאמר ג פרק א בכלל א בקדושין; ארחות חיים וכל בו עה; מרדכי לכתובות פ"א אות קלב. ר"ן לריש כתובות; רשב"א וריטב"א.

ורבותינו האחרוני ראשונים וראשוני האחרונים מצריכים ב כוסות, לברכת אירוסין לחוד ולברכת נשואין לחוד, וההבדל רק בזה, שבברכת אירוסין לכ"ע אין הכוס מעכב אם אינו מצוי, (שו"ע סימן לד סע"ק ב, וראה ביאור הגר"א ש סאות ח), ואילו בברכת נשואין צריכים לכתחלה כוס (שו"ע אה"ע סימן סב סע"ק סב) ואם לא מצוי יין, מברכים על שכר או משקה אחרת, ולפי הרבה פוסקים הכוס כאן כן מעכב. אבל הריעב"ץ בסידורו וכן בעל דרך החיים בסידורו סבורים שאינו מעכב. וכך משתמע מלשון באר היטב לסימן סב אות ג. וראה חלקת מחוקק לשו"ע סימן סא ונחלת שבועה במחודשים אות ה לסימן יב, ושדה חמד מערכת ברכות סימן ג אות ח, וערוך השלחן לאה"ע סימן סה. המהר"ל מפראג ז"ל לא מצריך בכלל, לא לפני ב"א ולא לפני ב"ב. ועוד: במסכת כלה רבתי מדובר על מיץ או לחם אם אין יין ושכר מצויים, וז"ל שם פרק א: ליכא חמרא אמאי מקדש, בשיכרני, בכפריא מאי, אמאי או אריפתא. ביחס לפת שומעים אנו בספר "פאר הדור" שו"ת המיוחסות לרמב"ם, אבל לא הכיר את מנהג זה, וז"ל: אבל על הפת לא שמע כך אדם מעולם ואין לדבר זה דרך, מה מקום לפת בכאן ואין לנו ברכה מן הברכות שסודרין אותה על הפת. חוץ מקדוש היום בלבד" (פאר הדור דפוס אמסטרדם סימן ט, ובהוצאת פריימן סימן ו) וכן מובא בעיטור חלק ב דפוס למברג עמוד נג ב משנת תרכ.

הריטב"א לכתובות שם מנמק את עצם הצורך ביין בהתאמה עם הנוסח של הברכת "מקדש ישראל" (המסיימת ברכת אירוסין) וז"ל: ומפני שברכה זו היא כעין קדושה כדכתיבנא לעיל, לפיכך נהגו ישראל לומר על הכוס. בדומה לזה כתב המנהיג בסימן קד שציינתי לעיל. והזהר (אמור, צה א) מסייע להסברה זו וז"ל: דלא אשתכח קדישא אלא על היין. וראה זהר לבלק קסט ב.

ובאגדה: בדעת זקנים לבעלי התוספות (ויקרא ט): מובא עה"פ יין ושכר וגו': שעל ידי יין ששתה אדם הראשון בברכת נשואין שלו וכו' — עד כאן על עצם הצורך בכוס יין, ועכשיו ננסה לבאר שני דברים הנאמרים באותה כוס, והם: טעימת חתן וכלה ממנה ושבירתה על ידי החתן והמנהגים התלויים בהם.

א. טעימת היין

נהגין שהחתן והכלה בלבד טועמין קצת מן הכוס. מנהג זה טעון בירור מקורי.

שירותא דצלותא

על עצם הענין שומעים אנו כבר בתקופת הגאונים, אלא שנחלקו בדעות, ושלש שיטות בדבר: בתשובות הגאונים (אסף, סימן מ' ומובא באוצה"ג לגמ' כתובות ס' סימן סה) מובא בשם מר רב שלום גאון וז"ל: המברך טועם ונותן הכוס לחתן ושותה ואח"כ נותן לכלה ושותה. — הרי שהמברך, כלומר, המסדר קידושין בעצמו, גם הוא צריך לטעום מהכוס מכיון שהוא בירך את הברכה וראה שם תשובה לט בשם רב נטרונאי גאון. בתשובות דר' זירא — כל הברכות כולן אע"פ שיצא מוציא, חוץ מברכת הלחם וברכת חייך, שאם לא יצא מוציא ואם יצא אינו מוציא. וראה שם תשובה לט בשם רב נטרונאי גאון. בתשובות הגאונים (חמדה גנוזה" סימן קיח) בתשובה לרב צמח גאון לא מצריך טעימת המברך, וראה תשובות גאוני מזרח ומערב סימן קכג. ובתשובות גאונים „מאה שערים“ המיוחס לרייץ גייאת (דפוס פורטה משנת תרכא עמוד ח) מובא בשם רב מתיתיהו — כוס של חתן וכלה אמרו רבנן — או שיטעום אותו המברך או טועמו אחר — שפיר דמי. וראה תשובות גאונים (אסף) סימן לט בשם רב כהן צדק גאון.

ועכשיו נשמע מה בפי רבותינו הראשונים ז"ל: בספר האורה (המיוחס לרש"י) כתוב בסימן יד: המברך ברכת אירוסין מברך בופרה"ג ואח"כ ב"א ושותה המברך וטועם החתן ומטעים לכלה כר. יביאו כוס שני ומברך שש ברכות ושותה הוא ושותין (החתן והכלה) וכו' והשוה מח"ו (עמוד תקצב) וספר איסור והיתר (כתב יד המיוחס לרש"י — לפי עדותו של רש"י בהערותיו לספר האורה שם אות א) — הרי שהמברך וגם החתן שותין מאותו כוס. אבל מפרדיס לרשי (עמוד ק בהוצאת ובעיבוד הרב ערנרייך ז"ל) מוכח שרק המברך שותה, עיי"ש, והשוה מח"ו עמוד תק פז וז"ל: ומברך ראשונה ברכת היין דתדיר, וברכת אירוסין ושותה וחוזר ונותן יין (בכוס) ומברך וכו' — ועל שתיית חייך לא מדובר שם. וראה שרית רבינו נסים סימן נב.

ברמב"ם לא הזכירה טעימה זו, אבל בספר מעשה רוקח, בהתחלת הספר שם, מובאת תשובה לרבי אברהם בן הרמב"ם ז"ל: וכבר פשט המנהג שאחר שיטעום המברך יין, משקה לחתן מאותו הכוס מעט, גם ישקה החתן לכלה מעט ממנו, עם היות שהתלמד לא יחייבנה. ומאידך גיסא — לא הזכירה טעימת חתן"כ בתשובות הרמב"ם עצמו (הוצאת הרב פריימן, הי"ד, וגספחו לרמב"ם הוצאת „אל המקורות“ ומסומן שם „תשובה קלוז“) ושם כתוב: ומפני זה היו החכמים בעירנו מברכין תחלה על כוס אחד ב"א ויטעום כדי שלא תהי' ברכה לבטלה, ונותן לה קדושין מיד, ומביאין כוס אחר ומברך עליו וכו'.

ובתשב"ץ (ח"ג סימן שעט) מובאת שאלה ביחס לברית מילה וזתשובתו מצדדת למה שצינתי מספר מאה שערים: — הואיל ובירך על היין, אם תוב לטעום כוס של ברכה, או מותר להטעימו לאחר וכו' ולזה נהגו להטעים החתן והכלה כוס של ברכת אירוסין ונשואין (פעמיים כמנהגנו) כיון שהמצוה נעשית בשבילם, הם ראויים לטעום הכוס יותר מאחרים. תשובה זו מביא בעל חופת חתנים בשם רשב"ץ, שהוא הוא התשב"ץ — והמסדר קדושין לא מחייב לטעום ולכך נהגו להטעים לחת"כ, וטועמין רק קצת כיון שהמעשה נעשה בשבילם (שם בשם כנסת הגדולה). וראה מרדכי ליומא סימן תשכז ד"ה מילה.

ולדעה זו נוטה המהרי"ל, אלא שמשם מתברר מנהג שלפניו הטעימו מכוס של ברכת נשואין בלבד וז"ל: כשגמר הברכה (ממרוצת הענין שם מסתבר שהכוונה לכוס של ב"נ) נתן לחתן לשתות ואחר כך לכלה. — וכאן יסוד למנהגנו שהמסדר קידושין או כיש מקפידין.

שירותא דצלותא

שהשמש לוקח הכוס מהמסדר קדושין ומטעים לחריכ, ואילו לפי מחזי וספר האורה מטעים החתן לבלה. ברוקח סימן שנא מובא סתם: ומברך פרי הגפן וב"א ושותין המברך והחתן והבלה. לפי מהר"ם מינץ (תשובה קט) מטעמים לחריכ בלבד, אלא שלאחרי ברכת נשואין, ואז טועמין משתי כוסות, בזא"ו. וראה רמ"א לסימן תקסב שר"ע אר"ח בשם תרומת הדשן קנו. ומכאן — אל רבותינו האחרונים ז"ל: בכרם שלמה לאה"ע מביא מספר פני יהושע, בקונטרס אחרון לכתובות שם, וז"ל בקשר למנהגנו שהחריכ בלבד טועמין מן הכוס וז"ל: וראיתי להזכיר מילתא דקשיא לי טובא — על מה שנהגו דאחר מברך לברכת היין על הכוס והחריכ שותין ממנו, והאיך יוצאין בברכתו של המברך, הרי קיי"ל בסוף פ"ג דריה כל הברכות וכו'. ומתיר — ואפשר כיון דמ"מ שכוס זה אינו דבר שבחובה נהוג, וכו' דעיקר הוא לאו ליהנות מכוס, עדיין חשוב בברכת המצות. וע"ז העיר בעל כרם שלמה — נראה דנעלם ממנו מש"כ ה"טו בירד ס"א ס"ק י"ז דברכת אירוסין היא שבח והודיה, ע"כ אחר מברך על קדושת ישראל וכו' וממילא היא כדבר שבחובה ומוציא את חבירו וכו'. ובערוך השלחן מיישב את המנהג — דכיון דנתקנה על הכוס, וז"ל כקידושא ואבדלתא דמוציא אחרים בברכתהיין, ובעל שלחן העוזר מביא הסבר זה בשם ספר שנות חיים עיי"ש שהאריך בענין זה מתוך ציון כמה ספרים. בקשר לזה יש להעיר על תשובה אחת לרמב"ם לענין ברית מילה, וממנה נלמד ענינו. וז"ל: „נשאל לענין כוס ביכ"ם ותשעה באב אם יברך על הכוס כודת הברית ויטעום ממנו לתינוק וכו'. תשובה: אין הברכה צריכה כוס ומי שמברך באופן זה, ודאי בירך לבטלה ברכה, מפני שלא טעם הוא ולא שום אחד מהמבינים הברכה", הרי מכאן מפורש, שבאם גדול, או קטן המבין, טועם מהכוס, אין מחובת המברך עצמו לטעום (תשובת הרמב"ם בהוצאת פריימן סי' ע"ט). וראה תוספות ערובין מ' ב' ד"ה דלמא מש"כ בענין זה, וכן במג"א סימן תקנ"ט סעק"ז. ועיין שר"ת מהרש"ם ח"ה סימן ח שהביא בענין זה כמה דעות מגדולי בעלי הוראה ז"ל, וכן שר"ת מור ואהלות ריש סימן מב, וספר פאת השדה מערכת ברכות סימן לא, ושדה חמד מערכת ברכות סימן ג אות ה. ובענין שיעור הטעימה: בבאר היטב לאה"ע סימן לד אות ו מביא בשם שר"ת באר שבע — „שיזהר החתן לשתות רביעית, לברך ברכה אחרונה. וכנה"ג כתב עליו — ולא דאיתי בזמנינו זה נזהרין בכך, אלא כל שטועמין טעימה אחת, ד"י. וכמ"כ מסיק להלכה בחופת חתנים. וראה שדה חמד מערכת ברכות סימן ג אות ה. ובעל שלחן העוזר מביא כך בשם ערוך השלחן לסימן לד שם — דחריכ שותים מעט והמברך יוצא ג"כ בזה, ואם המברך רוצה לשתות, אין מוחין בידו ושפיר דמי אלא שאין נזהרין כן, וא"צ לשתות רובו אלא בטעימה סגי, מאחר דאין כוס מדינא. בקשר להסברה זו יש להעיר, שיסודה בתשובות הרשב"א המובאת בב"י לירד סימן רסה ב"ה כתב הכל בו באותה טעימה, וז"ל לענין טעימה בברית מילה והוא הדין כאן: כתב הרשב"א — ששאלת כמה שיעור טעימה, גבי מקדש בעינן מלא לוגמיו, (שהיא מברכות המצות), הכא גבי שאר ברכות לא בעינן מלא לוגמיו. וראה שר"ע הרב ז"ל סימן קצ אות ד.

החתן והבלה טועמין בלי ברכה, אבל צריכים לענות אמן אחרי המברך — ל הכריע הכל בו וכך פסקו להלכה ואיעב"ץ ובעל דרך החיים. וראה שערי תשובה סימן אר"ח אות ד, אבל ברוך הוא וב"ש לא יענו (שע"ת בסוף אות ג שם) וראה בסידורנו חל עמוד קנט בוי"עש אברהם שם ד"ה והיה נראה.

שירותא דצלותא

ב. שבירת כוס

נהוג, שהחתן שובר כוס של זכוית אחרי הקדושין, ויש נהגין לשבור אחרי ברכת הנשואין. במנהג זה יש לברר כמה פרטים:

ביסודו הוא נובע מגמ' ברכות (ל', ב) מהמעשה המובא שם — מר ברי דרבינא עבד הלולא לבריה, חזנהו לרבנן דהו קבדחי טובא, אייתי כסא דמוקרא בת ארבע מאה זוזי ותרבר קמייהו ואעציבו. וראה רש"י שם — דמקרא, כוס של זכוית לבנה. ובתוספות שם: מכאן נהגו לשבור זכוית בנשואין. על החילוק לדינא בין שני פירושים אלה, נדון להלן. וכאן היסוד לעצם מנהגנו. וטעמו של הדבר: הרוקח מנמק: „ומה ששוברין כלי זכוית בנשואין, לפי שנאמר עבדו את ה' ביראה וגילו ברעדה במקום גילה שם תהא רעדה"; מקור הסברתו בגמ' שם, אבל הכל בו מיחס וקושר התקנה עם החובה להתאבל על חורבן ירושלים וכותב (בהלכות תשעה באב): צריך האדם לזכור בכל שמחותיו אבלות ירושלים שנא' אם אשכחך ירושלים וכר' וכר' ועל זה פשט המנהג לשבר הכוס אחר שבע ברכות. רבינו בחי נמק את המנהג בספרו שלחן של ארבע: אין לך שמחה גדולה כשמחת התורה לישראל בהר סיני במעמד הקדוש שכתוב עליו במחולת המחנים. מכבר ידעת כי שם נשתברו הלוחות. השליה מנמק את עצם המנהג בשם הרקנטי: כדי לתת למדת הדין חלקה, כי מי שעולה לגדולה אז מתגרה בו השטן וכר'; בטור אר"ח סימן תקס מדובר על אופן אחר של הזכרת חורבן ירושלים והוא ע"י הנחת אפר בראש החתנים וכר'. והב"י שם בד"ה ומה מביא גם בשם הכל בו וכן המנהג של שבירת כוס אחרי ה' ברכות.

איוז כוס שוברים? זה שנוי במחלוקת המנהגים. לפי מח"ו ומהר"ל שובר החתן בעצמו את הכוס אחרי ברכת חתנים, כלומר, זו שבירכו עליה השבע ברכות, כך מוכח מכל בו המבא בב"י לטור אר"ח תקס ד"ה ומה, ואיל למהר"ם מינץ ולפי מנהג רמ"א שוברים אחרי השבע ברכות את כוס של אירוסין, כנ"ל. והשוה דרכי משה שם אות ב ועטרת זקנים לשר"ע אר"ח סימן תקס וכך נראה מלשון הפרמ"ג שם במ"ז אות ד. בלבוש אר"ח תקס מדובר על שבירת כוס סתם, ואילו לאה"ע סימן סד מביא הוא ז"ל שבירת כוס של אירוסין אחרי ברכת נשואין (וע"י החתן בעצמו). ולדעה זו נוטה בעל חופת חתנים המנמק זאת בשם מהר"ם מינץ ז"ל: מכיון שבירכו על שתי כוסות. מוטב לשבור הכוס של אירוסין, כיון שכוס של נשואין בא לגמר הנשואין, אין סברה לשבור אותו שמורה ח"ו על שבירת הענין. מכל האמור מתברר, ששוברים את הכוס אחרי ברכת נשואין, אבל מנהגנו — שהחתן שובר ברגל כוס של זכוית המיועדת לזה ולא את זו שבירכו עליו ואחרי ברכת אירוסין, כמו שכתוב במטה משה: „ואחר הברכה (לפי מרוצת הענין שם הכונה לברכת אירוסין) נותנין לחתן לשחות ואח"כ הוא משבר הזכוית", ומכאן נובע מנהגנו לשבור את הכוס תיכף אחרי האירוסין, אבל החילוק בזה, שאנו שוברים סתם כוס של זכוית, ולא את זו שבירכו עליו; וזה מנהג שנתהוה במרוצת הימים, כי לפנים בישראל היו משתמשים בכוסות של זכוית או של חרס. אבל משהתחילו להשתמש בכוס של כסף או משאר מיני מתכות, במילא הוכרחו לקחת כוס של זכוית או חרס. וראה שדה חמד מערכת חתן וכלה אות ב המביא מנהג אשכנז — לשבור הכוס קודם קריאת הכתובה. בעל שלחן העזר מביא מספר ויגש אליהו, למנהגי אלג'יר, סימן קד — דנהגו ברוב המקומות לשבור כוס של ברכת אירוסין אחר ששתי החתן והכלה מהכוס. ובשלחן העזר שם סימן ח עמוד נא מביא מנהג

שירותא דצלותא

דוב המקומות לשבור אחרי ברכת נשואין, ושהוא דעת רוב פוסקים — בערוך השלחן לאה"ע שם ובכרם שלמה לאר"ח תקס ולאה"ע שם. ובשם לבושי מרדכי מביא הוא מנהג לשבור אחר ברכת אירוסין, אבל למעשה הוא מסיים שם — לשבור אחרי ז' ברכות כנהוג במדינתנו. ובשדה חמד מביא מספר אות לטובה — לשבור כוס בשעת הסעודה, לקיים דברי הגמרא (ברכות ל"א).

ולענין שבירת כוס שלימה, שלפי דעת קצת פוסקים יש בזה משום חשש של בל תשחית: הראב"ן (אות קעז) מתנגד לעצם המנהג וכותב: מר ברי דר"ה וכו' אייתי כסא וכו' תברי קדמיהון, וטעמא משום גילו ברעדה (כמו ברוקח) וכו' ותימה לי — אם על דבר זה הנהיגו הראשונים לשבור בנשואין כלי זכוכית, כי מה עצבון יש בזה שאינו שזה אלא פרוטה? ועוד יש לי תימה שנהגו להבזות כוס של ברכה ולשופכו הכל לאיבוד (כונהו למנהג המובא במח"ו ובעוד ראשונים, שלפיו זרקו את את הכוס עם היין הנשאר אחרי הטעימה על הכותל וכך הוא נשבר, ולא כמנהגנו ששוכרים ברגל). אצל כל הראשונים איפה שמדובר על המנהג, הזכיר סתם "כוס" וכן ברמ"א ובדרכי משה. בעל כרם שלמה הדן על שאלה זה, מסיק לדינא — לא לשבור כוס שלימה משום בל תשחית ומדייק כך מלשון שבתוספות לברכות שם "מכאן נהגו לשבור זכוכית בנשואין" ולא כתבו "כוס של זכוכית". בקשר לדיוקו זו יש להעיר על פירוש רש"י שם שכתב מפורש: כוס של זכוכית לבנה, וגם הראב"ן כתוב "כוס של זכוכית", כנ"ל; אבל בעל פרי מגדים במ"ז לסימן תק"ס שאף הוא דן על השאלה כתב לדינא: ויראה לשבור תחת החופה כוס שלם ואין משום בל תשחית כיון שעושין לרמוז ומוסר למען יתנו לב וכו'. בעל שערי תשובה לסימן תקס שר"ע אר"ח או חד, מביא מתוספות הנ"ל "מכאן נהגו לשבור כוס" וכו', כנראה שהדברים נכתבו אשיגרא דלישנא או זו טעות המעתיק, כי בתוספות שלפנינו איתא "זכוכית" סתם. וראה מהרש"א לגמ' ברכות שם, שמלשוננו ניתן להבין שנוטה לרש"י ועיין שם הסברתו על עצם הכונה שבענין. והערה דרך אגב: מנהג העולם לשבור בשעת כתיבת תנאים, בגמירת שירוקין, כלי של חרס, ואילו בחתונה כוס של זכוכית, כנ"ל. מנהג זה מובא באלהו רבא סימן תקס אות ז וראה פרמ"ג במ"ז לסימן תקס אות ד שאף שם מובא הבדל זה, אלא שלפיו יש לקחת כלי חרס שבורה ולא שלמה, משום "שעושין להבהל ולמעט השמחה, ראוי ליקח קדירה שבורה חרס מחרסי האדמה לשבור", ומסיים שם: "והבן זה", וראה מה שדייק מלשון הלבוש. וראה עיקרי הד"ט סימן כז בדיני בין המצרים אות טז, ופתחי תשובה לאה"ע סימן סה אות ד, ועיין שם מש"כ בשם ספר המקנה ביחס למנהג אשכנז לשבור כוס מלא יין, שצ"ע אם מותר, משום דהוי בזוי אוכלין ובזוי ברכה — נקודה שעמד עליה הראב"ן שצינתי לעיל. וראה הערותינו לעיל פרק א אות ב לענין זריקת צמוקים על ההתן בעלייתא לתורה בשבת שלפני החתונה, שאף בזה יש משום בל תשחית או בזוי אוכלין.

פרק ו

הטבת

(בירורים)

שנו חז"ל במשנה (קדושין ב א): האשה נקנית בשלש דרכים וכו' בשטר וכו' בכסף

שירותא דצללותא

וכר. ומכאן להלכה ברמב"ם (הלכות אישות פרק ג הלכה א): כיצד האשה מתקדשת, אם בכסף הוא מקדש אין פחות מפרוטה כסף או שוה פרוטה. ואומר לה הרי את מקודשת לי וכר ונותן לה בפני עדים. ושם הלכה כ: "המקדש בביאה, הרי אלו קדושי תורה, וכן מתקדשת בשטר מן התורה וכר" (ושם הלכה כא) אע"פ שעיקר הדבר כך הוא, כבר נהגו כל ישראל לקדש בכסף או בשוה כסף" וכר. אבל למעשה נהגו כל בית ישראל לקדש רק בטבעת — כמו שכתב הרמ"א בסימן כו לשר"ע: "וכן נוהגין לקדש בטבעת, וביותר הדגשה בדרכי משה לטור בסימן זה: "נהגו ג"כ לכתחלה לקדש בטבעת, ויש לו טעם בתיקוני זהר". — מנהג זה, על כל פרטיו הכרוכים בו, טעון חקירה יסודית:

א. בין כל אמצעי קידושין המפורטים בגמרא קדושין, לא מצינו אף פעם את הטבעת, ורק טעמים הוזכרה דרך אגב בקשר לכך, וכך גרסין שם (מח א): "עשה לי שירים נזמין וטבעות ואקדש לך, כיון שעשאן, מקודשת". אבל כאן מדובר על דמי מלאכה בעדה, כמבואר ברש"י לבבא קמא (צט א) שאף שם מובא מאמר זה ושם פירש הוא: עשה לי שירין — צמידין משלי, אקדש לך בעד שכר פעולתך. וראה רמב"ם פ"ה ה"כ וטור סימן כח. בראשונה התכרה כאמצעי קדושין בתיקוני זהר (תיקון חמישאה, עמוד יט א בהוצאת רב מרגליות) וז"ל: ובגינה איתמר לגבי כלה — תהא לי מקודשת בטבעת זו. ובתיקון עשיראה שם (כה ריש עמוד ב) ובגין דטבעת איהי י וכר. לפירו היא מנהג ארץ ישראל. ומכאן ראינו למה שכתב מהרש"ל ז"ל בים של שלמה, בסוף חידושיו לבבא קמא, איפה שהוא סופר ומונה החילופי מנהגים שבין אנשי ארץ ישראל לאנשי בבל, וכותב שם לעניננו: בני ארץ ישראל רואין טבעת קידושין, בני בבל אינם רואין טבעת קידושין.

מקור דבריו הוא בספרי הגאונים, ובשנוי קל מובאים הם: בשערי צדק (עמוד יח ב ר"ט ב): תשובות הגאונים (הרכבי סימן סה, עמוד 395), חמדה גנוזה (סימן קסב). בתשובות הגאונים (הנ"ל) מובא זאת בשם רב שרירא גאון ורב האי גאון וז"ל: "במקומנו מאן דמקדש בטבעת ומברך ז' ברכות, ויש מי שמאחר אותה (כלומר — נתינת הטבעת) עד יום כניסתה לחופה" (ומובא באוצר הגאונים לכתובות בחלק התשובות צד 19 סימן סא). ב. מאימתי התחילו להשתמש בטבעת לקדושין? זאת קשה לקבוע, אבל החקירה

מוליכה אותנו עד תקופת הבית שני, ואת הדרך לשח מאיר לנו רב סעדיה גאון והוא מכוון מבטנו לכתבי הקודש, ולפי פירושו לנחמיה (ד' מו) ישנו שם רמז לזה. ובכן: בנחמיה, שם, פורסמה שורה ארוכה של משפחות, עולי בבל, שחזרו מהתם לישראל ויהודה עם עזרא הסופר ונחמיה בן חכליה, וביניהן משפחה בשם "בני טבעות". משמעותו של כנוי משפחתי זה מפרש רב סעדיה גאון בפירושו לעזרא ונחמיה המיוחס אליו (מודפס בראשונה ע"י פאטיוס, אוקספורד, שנת תרמב) ושם (עמוד 30) קוראים אנו:

"בני טבעות — שקלקלו אבותיהם וכך קודם שיכניסו לחופה והיו סומכין על קדושי טבעות ומקלקלין עם ארוסותיהן בלא כתובה"

דברים אלה מובאים גם בפירושו של הראב"ן, הירחי, בעל המנהיג, למסכת כלה (ונדפסו עם הערות ע"י הרב טולידאנא בשנת תרסו בטבריא); בעצם משם לא מתברר אם משפחת "בני טבעות" הביאה אתה את עצם המנהג מבבל, או שקיבלה אותו מתושבי ישראל ויהודה אבל השם כשלעצמו מרשה לשער (?), שכבר בני בבל השתמשו בטבעת כאמצעי קדושין, בעודם בגלותם, אלא שמשפחה זו ראה בו קדושין גמורין, כמו שמודגש בפירושו

שירותא דצלותא

של רס"ג תנ"ל, ומרגש גם במלים ספורות של הגאונים תנ"ל, וכמובא במהרש"ל, כנ"ל, ופירוש הדבר: שבני ארץ ישראל לא הכירו בטבעת בלבד קדושין גמורין, אם לא כינסה בחוסה כדין וכדת משה וישראל וזאת מרגש בלשון הגאונים רב שרירא ורב האי ז"ל, כנ"ל, אבל בעיקרו נראה הוא להיות מנהג ארץ ישראל, ומתקופת התנאים, ושם מקור התהוותו ועל זה מעידה לנו העובדה — שהענין הוזכר בזהר של רשב"י, שמקום מגוריו היתה ארץ ישראל ובמח"ז מצינו פיוס יפה לכבוד תג השבועות — והוא מכון את המבט לתקופה יותר רחוקה — עד מעמד הר סיני. וזהו מליצה גרידא, כמובן וז"ל: ארעא רקדא, שמים זמרו, כד אריס (כשקידש, כשנשא לאשה) קיריס לברתיה דיעקב, במיפקה לחירו. באצבעה הב לה חמש עוקן דנהירו ועל כל עיוקא ועיוקא ארבע טבעין דבהירו. בקשר לרב סעדיה גאון יש להעיר, שבספר הנקרא "סדור רב סעדיה גאון" לא הוזכר מנהג זה, ולפיו אירסו וקידשו "בהדין כסא ובמה דאית ביה". מקורו של מנהג זה רמז במשנה, (קדושין מח ב): "התקדשי לי בכוס זה של יין", ומפורש בנוסחת התוספתא לפרק ב דקדושין, ששם הגירסא כמו בגמרא קדושין שם — "התקדשי לי בכוס זה ובמה שבתוכי". והשוה ירושלמי קדושין פ"ב בגמ' שם להלכה ב בעל העיסור (חלק ב עמוד כו טור ד) מביא מנהג מחר וז"ל: "ויש מקומות שנותנין טבעת לכוס, ומברכין עליו ונותנין לאשה ואומר לה: התקדשי לי בכוס זה ובמה שבתוכי, והכל לפי המנהג". ומכין שכך — אולי יש גם מבאן ללמוד רמז נוסף, שכבר בימי חכמי המשנה קידשו בטבעת.

ג. ולסיכום החקר: בסרע"ג לא הוזכר בכלל האופן של קדושין, ובסדר רס"ג — כמו שציינתי לעיל, בהלכות גדולות ובריף לא הוזכרה טבעת, וכן לא ברמב"ם ובשריע סימן כו. רב האי גאון הזכיר המנהג וממנו אנו שומעין גם על התאריך שהתחילו לנהוג כך בעיר אחת שבבבל, ארץ מגוריו, וז"ל: וכתב רב האי גאון ז"ל — הרי יודעים כי המסד גדול אצליכם בזה שיש לכם מנהג לקדש אשה שלא בשעת הכתובה או שטר אירוסין וכו' ומ"ק (וממאה) שנה לא נשמע בבבל כזאת, ואין יודעין כלל עיקר קדושין אשה שלא בשעת כתובה, ובכורסאן היה מנהג מכמה שנים, יותר מ"ק שנה, מנהג לקדש בטבעות" (תשובות הגאונים, הרכבי, חלק א סימן קיג, וראה שם סימן סה מתשובות רב שרירא גאון דרב האי גאון). ומכאן ואילך מובא הוא בספרי רבותינו הראשונים, אלא שאצל כולם מדובר על סתם "טבעת", מלבד המרדכי, המביא כבר המנהג שלנו — לקדש בטבעת של זהב; וז"ל באות תפח לקדושין שם: "נהגו העם לקדש בטבעת של זהב בלא אבן יקרה בתוכה משום דרב בני אדם אינם בקיאים בשומא" (כלומר — להעריך שווייה, ואם תתברר טעות בהערכה, יש לחשוש לקדושין. המקור בגמ' קדושין ט א "וחלכתא שיראי לא צריכים שומא". וראה תוספות ס ד"ה הלכתא, ועיין ס בכל הקטע), וכן מובא בהגהות מיימוניות לרמב"ם פרק ז מהלכות אישות אות ה ופ"ח שם אות ב. וראה: ספר האורה לרש"י עמוד קעח; מח"ז עמוד תקפו המנהיג; אבודרהם החינוך, במצוה תקנב; טור אה"ע סימן ל"א בשם רא"ש ור"ת, ודרישה שם אות א ארחות חיים; כל בו בסימן עה, ובקשר אליו יש להעיר ששם מובא בשם רי"ף מה שמובא בתוספות לקדושין ט א, כנ"ל; ומכאן בספרי רבותינו, האחרוני ראשונים, מהר"ל, מהר"ם מינץ ועוד, וכן בכל ספרי רבותינו, הראשונים אחרונים אלא שאצל כולם מדובר על סתם טבעת

בעל החינוך (מצוה תקנב) המביא המנהג לקדש בטבעת, ממקו בזה"ל: "משרשי

שירותא דצלותא

המצוה וכו' — שתתן אל לבה לעולם שהיא קנויה לאותו האיש וכו' ותתן אליו יקר והוד לעולם וכו' ובכן יהי שבתם וקמתם בשלום לעולם ויתקיים הישוב (ישוב העולם) ברצון האל שחפץ בו, ומהיות מיסוד המצוה אשר זכרתי — נהגו ישראל לקדש בטבעת, להיות בידיה תמיד למוכרת, ואע"פ שבשוה פרוטה בלבד אפשר לקדש מן הדין, ואמנם בפחות משה פרוטה אין מקדשין, שכך אמרו חז"ל — דבפחות מיכן לא מיקניא נפשא, כלומר, שלא תחשוב מעשה קטן כזה לכלום.

ד. עצם התקנה לקדש בטבעת, יסודה, בתיקוני זהר, כאמור לעיל, וכמו שהרמ"א הדגיש בשו"ע כו: "וכן נהגין לקדש באבעת ויש להם טעם בתיקוני זהר", והמקובלים ז"ל האירו את הענין באור תורת הקבלה. בעל נגיד ומצוה כותב (עמוד לד א): "שמסוד הקדושין נעשה באשה סוד אור המקיף וכו', ועיין בכסא אלימלך לתיקוני זהר שם שמבאר ע"פ דרכו בקדש הטעם של טבעת זהב. ובארצות המזרח היה מנהג המקובלים שם לקדש בשלש מטבעות — של זהב, כסף ושל נחושת (ספר בן איש חי, אות ח). המקובל מהר"ק כותב בסידורו: וסוד הקדושין שנותן החתן טבעת שלו על אצבע אמצעי של הכלה והוא ממון החתן, הוא סוד סתום וחתום, ועליו נאמר — כבוד אלוקים הסתר דבר, ואבאר לך כל זה בקיצור גמור וברמיזה ואם תשכיל, תבין" וכו', ומבאר זאת על יסוד ההגדרה "אור מקיף" שציינתי מספר נגיד ומצוה. בספר מקבציאל מבאר כל הענין ע"פ מש"כ רבינו האריז"ל בשער טעמי המצות לפרשת כי תצא, ולפי דבריו ישנו רמז נכון, בטבעת דוקא, לכונה הנרמזת בהגדרה "אור מקיף". ועיין סידורי אריז"ל לר' אשר ור' שבת.

ה. ויש דברי אגדה על יהודה ותמר, המובאים בדעת זקנים מבעלי התוספות לרישב לח פסוק יז: ותאמר אם תתן ערבון — חותמך ופתילך וגו' פירוש — טבעתך שאתה חותם בה, וקדשה בטבעת, וראה רש"י במקום. ומכאן לבירור כמה מנהגים:

ו. שומת הטבעת: לאחר טעימת חריכ מכוס של ברכה, מוסר החתן את הטבעת לרב המסדר קדושין, והלה מראה אותה לשני עדי קדושין, ושואל אותם — האם לפי דעתם טבעת זו שווה לכה"פ פרוטה אחת, והם עונים לו — כן. וכך כותב הרמ"א לשר"ע שם סימן לא בשם א"ח: ומ"מ נוהגין תחת החופה לשאול לעדים אם הטבעת שווה פרוטה, כדי שחדע הכלה שאין מקדשה רק בשוה פרוטה. והטעם משום שלא מקדשין בפחות משה פרוטה (משנה א בקידושין, יב, א ובשר"ע סי' לא סע"ק א, ועיין שם בכל הקטע. המנהג טובא למעשה, במצא"ל ובמטה משה בשמח, ולהלכה בשו"ת מהר"ם מינץ (קט), ומכאן בח"מ לשר"ע שם ובבאר היטב לסימן כו בשם כנסת הגדולה ובחופת חתנים — ובכרם שלמה — וכך נהוג.

השיך לחר"מ סימן לו בסע"ק ח מביא מהגהות הסמ"ק בשם מה"ר פרץ ז"ל, סימן קפג — דצריך לברר עדים לגיטין וקדושין, ועיי"ש בכל הקטע, ושו"ת הרדב"ז ח"ב סימן תשנ — ובסידור ריעב"ץ כתוב מפורש: ויברר שני עדים זולת הכתובים בכתובה, וכו' ואומר לחריכ — שאלה לבד יהיו עדים, וכך פסק בסידור דרך החיים, וכך נוהגין.

ועיין באר היטב שם סימן כח אות לו — שהמסדר קדושין צריך לשאול את החתן אם הטבעת היא שלו או שהיא שאולה וכו', ועיין שם בכל הקטע ובחת"ס לאה"ע סימן פו וערוך השלתן לסימן זה ובשלחן העזר ששקל וטרי"ע על נקודה זו לכל פרטיה להלכה ולמעשה. וראה שר"ע שם סימן מב ועיין שם בכל הסעיפים ובמפרשים שמסביב להם.

שירותא דצלותא

והרי הערה לבסוף: הדגשתי לעיל שהעדים צריכים לענות מפורש „הן” על השאלה — אם היא שוה פרוטה. כך כתוב במהרי”ל שם: „אחרי ברכת אירוסין היה קורא לשני עדים והראה להם הקדושין אי הוי שוה פרוטה, ואמר הרב להן: — ראה, זה הטבעת הוא שוה פרוטה, ואמרו הן, וכך נוהגין.

ז. החתן לוקח הטבעת ביד ימינו והכלה פרשטת את אצבעה הסמוך לאגודל מיד ימינה, ואח”כ אומר החתן „הרי את” (וראה הערותינו לפיסקה זו לקמן) ושם אותה על אצבע הכלה. מקור של סדר זה הוא במהר”ם מינץ סימן קט ומובא בשמו בנחלת שבעה הכותב: כתב עוד מהר”ם מינץ — צריך החתן לקדש בימין ידיה וגם בימין הכלה ובאצבע הסמוך לאגודל ישים הטבעת ולא באגודל וכו’ ויזהרו העדים שיראו נתינת הטבעת לאצבע הכלה וכו’. והשוה תנאי זה ברמ”א לסימן מב בשם תשובות רשב”א. וראה נחלת שבעה סימן יב הרבה טעמים לעצם המנהג. שימת הטבעת על אצבע זו מקורה (?) ברוקח סימן שנג, ומכאן במהרי”ל ובשאר פוסקים.

ח. החתן אומר „הרי את” ואח”כ משים הוא את הטבעת על אצבעה, כנ”ל. ועיין ועיין חופת חתנים (דיני חופה סימן ו) המביא בשם כנסת הגדולה — דלא יתן טבעת קדושין על ידה ואח”כ יאמר הרי את וכו’ דהוה כמקדש במלוה, אלא יאמר תחלה הרי את וכו’ ואח”כ יתן הטבעת על ידה. וכמ”כ כתב בשלחן העוז בשם ספר המקנה סימן כז בקרא שם — דצריך ליוזר המסדר קדושין שיגמור החתן אמירתו קודם שנתן הטבעת לידה, מטעם שבנותן סתם, חשינן שנתנה לה לשם מתנה ותו אינו יכול לחזור תוך כדי דיבור, דלא אתי דיבור ומבטל מעשה. ועי’ בס’ שלחן העוז שם שהאריך בזה ומביא דעות שונות. ועיין באר היטב לסימן סב אות ח הכותב לענין חופת נדה, וז”ל: מיהו בדרשות מהרי”ל כתב דאם אינה טהורה, אינו מגיע בה, אך מניח בעצמה ליפול באצבעה, ואנו לא נוהגין כן אלא שהחתן בעצמו נותן הטבעת באצבעה, דקודם שקדשה בטבעת, לא הוי אשתה, ומיד כשקדשה עם הטבעת, מתרחקת הכלה מהחתן אם היא נדה. ועיין שדה חמד, מערכת חרי”כ אות כו, המפריך את הבאר היטב הנ”ל.

— בקשר לחלוקי דעות בענין זה בין רבונותינו האחרונים הנ”ל, יש להעיר על דעת אחד מרבונותינו הראשונים בענין זה, שלא הוזכרה בספרי האחרונים, המצדדת להכרעת הבאר היטב, כנ”ל. וז”ל האור זרוע ח”א (סימן שנא) הדין על עצם השאלה של חופת נדה וז”ל: „מיהו היכא שכבר הכינו צרכי סעודה ופירסה נדה, הרי זה כנסה לכתחלה ומקדשה. ומקבלת הטבעת מידה, דכיון דעדיין לא נתקדשה ואינה מותרת לבוא עליה, לית לן בה אם יגע בידה”. ועלי להעיר שבאור זרוע שלפני אין נקודה בין „ומקדשה” לבין „ומקבלת”, אבל זוהי אי דייקנות שיגרתית של המדפיס או המעתיק בלבד, והתוכן שם מראה על כונת המחבר ז”ל, ודי בהיר לכל המעיין, שכאן צריכים להציג נקודה או פסיק, כדי להפריד בין שני ענינים.

ודיון גורר עיון: הלכה קצרה זו שאנו למדים מאור זרוע הנ”ל, גילה דנו, דרך אגב דעת התורה, מחירתן של ראשונים, גם ביחס למה שציינתי מחופת חתנים מכנסת הגדולה וכן מש”כ בשלחן העוז מספר המקנה, ולפי האו”ז — יוצא לנו ההפך ממה שנקבע להלכה בספרים הנ”ל, ולפיו — שימת הטבעת קדמה לאמירת „הרי את”. ואולי יש לומר, שהוראה זו לחלק יצאה, כלומר, שדוקא בחופת נדה הסדר הוא כמו שהודגש באו”ז שם, מטעם המבואר המובן מאיליו, אבל בדרך כלל קודמת האמירה לנתינה. ולגדולי והוראה פתרונים!

שירותא דצלותא

פרק ו

הסעודה

מנהגים ומנהגים מכוח דין

א. סעודת מצוה

מנהג בני ישראל מקדמת דנא לערוך סעודה חגיגית ביזם שמביאים את בניהם ובנותיהם לחופה. את עצם המנהג מצינו מפורש בתורה בנשואי יעקב אבינו (בראשית כט, כב) ויאסף לבן את כל אנשי המקום ויעש משתה וכן אצל שמשון מצינו (שופטים יד, ב) „שבעת ימי משתה“, ומנהג זה נשתמר לדורות. וראה: יבמות (מג, ב); וקז (א) ורש"י שם ד"ה בסעודה; סנהדרין קח א; פסחים מט א; מדרש לקהלת עה"פ מה יתרוץ לאדם, ובעוד הרבה מקומות בש"ס ומדרשים, ומבאן בכל ספרי רבותינו הגאונים והראשונים ז"ל, ולכבוד המאורע הוסיפו לומר בברכת המזון „שהשמחה במעונו“ (כתובות ח א) והפיוט „דרי חסר“, וראה ההערות לברכת המזון של סעודת נשואין לקמן.

וסעודה זו מקובלת בהלכה כסעודת מצוה — וגדול השכר של הנהגה מסעודה שהיא סעודת מצוה, שניצל מדינה של גיהנום, וראה תוספת פסחים קיד, א' ד"ה ואין. וכך פסק הרמב"ם (הלכות חמץ ומצה פרק ג' הלכה ט) מי יצא מביתו לאכול סעודה של מצוה, כגון סעודת אירוסין וסעודת נשואין. וראה רמב"ם ה' דעות פ"ה ה"ב וה' עירובין פרק ו ה"ז; אלא שתנאי מותנה שם — והוא שיהי ת"ח שנשא בת ת"ח וראה מה שהעיר הכסף משנה והלחם משנה שם, ורשב"ם לפסחים קי"ג ב' הכותב מפורש: בחבורת מצוה — כגון משתה של ברית מילה או בת כהן לכהן. היסוד לעצם ההגבלה הוא בגמ' (שם מט א) — כל סעודה שאינה של מצוה, אין ת"ח רשאי ליהנות ממנה. וראה טור אריח סי' תמ"ד ובב"י ובב"ח שם ובשר"ע לאותו סימן אריח ועיין בט"ז ומג"א שם ולבוש לאותו סימן א"ח ובמנהגים שבסוף ספרו התכלת אות לד. ולמעשה שנוי הענין במחלוקת האחרונים ז"ל.

בשרית חות יאיר סימן א מפרט המחבר ז"ל כל סעודת מצוה במקורה וביחס לסעודה זו מסיק הוא: בודאי אין לך סעודת מצוה גדולה מסעודת נשואין כמ"כ בברכות עצמן ששון ושמחה גילה רינה וכו' וכל הנהגה מסעודת חתן וכו' וכו'. ועיין היטב בכסף משנה לרמב"ם הלכות דעות שם, שמעיר על הגבלת הרמב"ם: „גראה שוהו דרך מזרז וכו' אבל שוים שריי וכו'“, וזאת דעת החק יעקב לשר"ע שם תמד סע"ק י — דבת עם הארץ לעם הארץ הוי ג"כ סעודת מצוה; וכמ"כ מסיק בעל חות יאיר שם, וראה סמ"ע לחר"מ סימן רסב סע"ק מד ובאר היטב ופתחי תשובה שם מש"כ לענין — אם יש בכלל דין ת"ח בזמן הזה, ולפ"ז כל סעודת נשואין — היא סעודת מצוה. ובספר חופת חתנים דיני סעודה סימן ז' אות ח' מביא מספר מטה משה — דהא דאמרינן בסנהדרין דנקי הדעת שבירושלים לא היו מסובין אלא אם ידעו מי מיסב עמהם וכו', היינו אפילו בסעודת מצוה, מפני שגאי היא לת"ח שישב עם ע"ה, — ומסיק שם — מה נעשה בעונותינו הרבים הן רבים עתה ע"ה ומצויים ת"ח ביניהם ושואלין בשלומן מפני דרכי השלום וחוששין לאיבת.

שירותא דצלותא

ועיין בספר חות יאיר הנ"ל סימן ע' שלדעתו — אין לנו (בזמננו) עם הארץ שהזכירו חז"ל, כמו שאין עכשיו ע"ה שאמרו בו ששה דברים בפרק ג' דפסחים (כונתו לפסחים מט ב — ששה דברים נאמרו בעמי הארץ וכו').

ולהלכה למעשה: מנהג חסידים ואנשי מעשה, ונהוג גם בין אנשים פשוטים, לשיר ולומר שירות ותשבחות בנסיבות חתונה וזאת עושה אותן במילא לסעודת מצוה שכן כך כתב המרדכי (פסחים אות תרד) בשם מהר"ם וז"ל: „נשאל לרבינו מאיר — האידך אנו אוכלים בנשואין בת כהן לישראל או בת ת"ח לע"ה הא סעודת הרשות ניהו? והשיב — דשמא על כן נהגו לומר שירות ותשבחות להקב"ה ולהללו על החסד שנעשה עם אדם וחיה, אם כן אינה סעודת הרשות וכו'. המג"א מביא דיוק זה בסימן תרע סע"ק ד בשמא, וראה הכרעה זו ברמ"א שם בשם מנהגים לענין סעודת חנוכה, ושו"ע אר"ח סימן תטו לענין עירובי תחומין לדבר מצוה „או לבית המשתה של נשואין" ועיין במג"א שם אות א ובאר היטב שם אות א. ובשו"ת חות יאיר הנ"ל מוסיף, שהוא הדין אם אומרים עליו דברי תורה. וראה הערותינו לעיל עמוד תעב ותעג מש"כ בקשר לשירת מזמורי תהלים ותשבחות בסעודה.

ויש להעיר ולהזכיר כאן מדה יפה שהיתה לפנינו נהוגה בין אחינו בני ישראל העשירים — לערוך סעודה מיוחדת לעניי העיר בכל פעם שהכניסו את בניהם לחופה. — כך היה נהוג עד העבר הלא רחוק, אך במרבית הימים כמעט שהמנהג נשתכח והדור החדש לא יודע עליו כלום, לכן מן הראוי לחזור כאן על דברי בעל סדר היום ז"ל, המובאים בשמו בספר חופת חתנים, וז"ל: „דעיקר בסעודת נשואין להאכיל לעניים ואביונים יתומים ואלמנות ואין שמחה גדולה מזו דאינון מאנין תבורין של הקב"ה והוא שמחתו, כי להרבות סעודה ושמחה לעשירים — לשכחה זו מה עושה — שקול טיבותי ושדי אחוריי, ובעוה"ר הרבה מרחקין עניי בני ישראל כמרחק משור מועד ביומי דניסן, כי יבושו להסיבם יחד עשיר ואביון, וחלילה לעשות כן, כי השכינה צועקת — מי ביקש זאת מידכם לעשות סעודה להצבות בטן עשירי עם, ואשרי אנוש עושה זאת לשמח לב העניים האומללים, ובפרט עניי בני תורה יהיו בראש הקרואים ביום חתונתו ושמחת לבר. ואם זכינו ב"ה שפסקה העניות וחדלו עניים מסוג הנ"ל המצפים לשולחן של אחרים, במובן הפשוט של המלה, מן הראוי למלאות חסרון מדה טובה זו על ידי הפרשת תרומה גדולה לטובת הישיבות שבהם לומדים גם בני עניים שאין ידם משגת וכו' ולשתפם ע"י כך בשמחה של מצוה. ור"י אבוהב ז"ל כותב בספרו מגורת המאור, נר ג כלל ו חלק שלישי פרק ראשון: ימי הזוג הם ראויים למשתה ושמחה לחתן ולכלה ולקרובים ולא ניתנו למלאות כריסם אלא ליתן שבת והודיה לש"י וכו' ולתת בהם מתנות לאביונים ולשמות בהן לשמחה של מצוה. וראה רמב"ם ה'יום טוב פרק ו הלכה יז לענין הזמנת אורחים עניים לסעודת יר"ט

ועיין בספר „חרדים" — דכמו שצריך לכיין בד' כוסות (של פסח) לסם מצוה, כך צריך לכיין בסע"מ לקיים מצוה מדברי קבלה. וראה שם פ"ד מצות עשה בפה וכושט, אות ג. אבל מהמרש"א (מועד קטן ט א חלק אגדות שם, בד"ה וילכו) מוכח שבסעודת מצוה אפילו אם לא מתכוונים כראוי, מקבלים שכר. אבל יש להזהר בשמחה זו שלא לנהוג בה קלות ראש ח"ו. וראה ברכות ל, ב — מר בריה דרבינא וכו', ואם ראשונים כמלאכים כך,

שירותא דצלותא

אנן אזובי קיר מה נענה אבתרייהו (לשון בעל חופת חתנים). וראה רש"י לסוכה מט ב ד"ה הוצאות, שפירש דרשת הגמ' שם והצנע לכת וגר, וז"ל: הוצאת המת והכנסת כלה דכתיב בהו טוב ללכת אל בית אבל מלכת אל בית משתה — אף שם צריך הצנע, לסעוד במדה נאה ולשמוח במדה נאה ולא להנהיג קלות ראש בעצמו. וראה ספר חרדים טרק מצות לא תעשה מדברי קבלה ומדברי סופרים התלויות בלב, אות א'.

ב. אבי הכלה עושה הסעודה

מנהג מקובל, שאבי הכלה טורח בסעודה זו. המקור הראשון — מפורש בתורה: ויאסף לבן וגר ויעש שמחה (בראשית כט, כב). כנראה שחל שנוי במנהג זה, כי לפי ההלכה בשו"ע אה"ע סימן ס"ד ויו"ד שמב מוטל חוב זה על החתן (או אביו). וכך אומרת ההלכה בשו"ע שם: אם החתן אינו רוצה לעשות סעודה וקרובי הכלה רוצים שיעשה סעודה, כופין אותו שיעשה סעודה לפי כבודו ולפי כבודה. מקור הלכה פסוקה זו היא בטור שם בשם רבי אפרים, אבל מר"ן לפרק א דכתובות, בהתחלת הפרק לרי"ף שם, ד"ה והוא דטריח ליה, מביא זאת בשם הרב יוסף הלוי, וכפי שמתברר שם, יצאה הלכה זו מפי הרי"ף וז"ל, שהיה רבו של אותו רבי יוסף, וראה שם הקטע שלאחריו בד"ה ומת, ושם כותב הוא ביתר בהירות: אביו של החתן הוא הטורח בצרכי סעודה ואמה של הכלה היא המכינה לה תכשיטין. — מקור הדברים בגמ' כתובות (ד, ב), כמבואר לקמן. וראה באר הגולה לשו"ע שם המביא זאת בשם הרי"י מיגוש, שהוא הוא רבי יוסף הלוי, ושכן העיד הרי"ף ושכ"כ הרשב"א והרמב"ן. אותם הדברים בשם רבינו אפרים ממעשה שהיה אצל הרי"ף, מביא מהרש"ל בים של שלמה לכתובות, (על ד פרקים הראשונים לכתובות עם הסכמת הגרי"ש נאטאנזון וז"ל) המסיים שם — ומדבריהם וכך דהוצאת הנשואין על החתן.

ולגופו של ענין: בעצם המנהג, הנובע ממנהג קדים, חל שנוי, כנראה, כי בזמן התלמוד עשו אירוסין וקידושין קודם, ואח"כ, לפי התנאים שבין המחותנים, חגגו את החתונה והיו מברכים או ברכת חתנים, כלומר, השבע ברכות. וזה מה שאמרו חז"ל בכתובות (ז, ב) מברכין ברכת חתנים בבית חתנים וברכת אירוסין בבית האירוסין. ורק „ביהודה" היו מברכין ברכת חתנים בשעת האירוסין וקדושין, מטעם המבואר בגמ' שם. ולמעלה מכל ספק שגם אבי הכלה היה עושה סעודת אירוסין, כמו שאבי החתן היה עושה סעודת נשואין. (פסחים מט א). אלא שבסעודת נשואין, שהיא העצם חתונה, היו טרחו בה יותר מאשר בסעודת אירוסין. וזה מה שאמרו חז"ל (מג ב) אורח ארעא למיטרח טפי בי חתנא (כלומר — בסעודת חתן, נשואין) טפי מבי כלתא (כלומר — בסעודת כלה, אירוסין). וראה רש"י שם ור"ן לרי"ף שם, ומנהיג סימן קג. כראיה לתפישתו זו יש להעיר על הגהות רד"ל לפרקי דרבי אליעזר פרק טז אות ח וז"ל: ואע"פ שבאמת עיקר ז' ימי המשתה היה דרכם שהחתן עושה וכמ"ש סוף פרק כל הבשר דחולין — אורח ארעא למיטרח בי חתנא מבי כלתא — מ"מ כאן שיעקב בא ריקם ובמקלו עבר את הירדן עשאה לבן בשבילו. לתפישתו זו של ההגדרה „בי חתנא" מסייע לנו מה שצינתי לקמן מר"ף גיאת.

ובשתי נסיבות אלו מצינו, שהיו עושין לכבודן סעודות. בכתובות (ד א) גרסינו: הרי שהיה פתו אפיה, וטבחיו טבוח ויינו מזוג וכר ונודג שבעת ימי המשתה, ורש"י שם פירש: דוקא נקט אביו של החתן, שהוא הטורח בצרכי הסעודה ואמה של הכלה היא

שירותא דצלותא

המכינה לה תבשיטין. והשוה ר"ן לר"ף שם. ועוד שם (ד א) "ודוקא אביו של חתן או אמה של כלה, דליכא איניש דטרח להרי, ופירש רש"י שם: "אם יפסידו מה שהכינו; וראה פירושם של ר"ש ור"ב לדמאי פרק ד משנה ב "אוכל עמו בשבת הראשונה", שמשם מוכח שאבי החתן או החתן עושה הסעודה. וראה תוס' יר"ט שם. ומפורש כתב רב האי גאון ומובא בשמו ברי"ף גיאת ח"ב (עמוד נד ב) בקשר לגמ' כתובות הנ"ל וז"ל: ואמר רב האי גאון וכו' ודוקא אביו של חתן וכו', אבל איפכא לא. דדרך האב לטרוח בסעודת בנו כשהוא חתן אבל חמיו אינו טורח בסעודה. ודרך אגב: במסכת שמחות פרק ז' הלכה טז הגירסא: "אם טבח שבחו ומת אביו או חמיו, הרי זה כתוס', אבל הגר"א שם הגיה "חמותו" (ראה ירושלמי מ"ק פ"ג). ובכתובות בא: שקדו חכמים כ"י שיהא טורח (החתן) בסעודה ג ימים. ובסנהדרין (קח א): משל לאדם שעשה חופה לבנו והתקין כל מיני סעודה וכו'. ובכתובות י, א: אמר רבא חזקה אין אדם טורח בסעודה ומפסידה, — ורש"י שם פירש: שאם היה שונא אותה מתחלה, לא היה טורח בסעודה וכוונסה. אימרא זו מובאת בכמה מקומות, וכן ביבמות (קז א) ושם פירש"י ברור: בסעודה — סעודת נשואין. (ודרך אגב: אימרא זו מובאת גם בקדושין (מה ב), ושם רמז מנהג הנהוג גם כיום, לעשות סעודה בשעת החיתון (השדוכין), בשעת "כתיבת תנאים". וז"ל רש"י שם: ועשו סעודה לחיבת חיתון (המדובר בקטנה שעדיין לא נתבגרה) וזימנו את קרוביהן. ועוד שם: דכיון דטרח האי אבי הבת לעשות סעודה, ואינו מפסידה).

וכן מצינו באגדה, בפרקי דרבי אליעזר פרק טז ופרק לו. וז"ל: התחיל יעקב לעבוד באשה ז' שנים, לאחר ז' שנים עשה שבעה ימים משתה ושמחה ולקח את לאה וכו' ועוד הוסיף ז' ימים משתה ולקח את רחל. — מכל האמור יצא ברור שאבי החתן או החתן הם שטרחו בסעודת נשואין. ביחס לסעודת אירוסין מצינו בכמה מקומות שאבי הכלה טרח בה. וראה פסחים מט א: ההולך לאכול סעודת אירוסין בבית חמיו.

ברם במרוצת הזמן חל שנוי במנהג, וכנראה, שתחילתו נערץ כבר בתקופת רבותינו הראשונים ז"ל, שכן כך נראה ברור מלשון הפרד"ס לרש"י (בהלכות חתנים) וז"ל: ובעי קמי מר — כגון אנן דנהיגין תרי יומי משתה גדולה, יום אחד בבית הכלה ויום שני בבית החתן, מה ניעבדי, באיזה יום מברכין שבע ברכות, אם צריך לברך בבית שניהם, היכא דליכא פנים חדשות בבית החתן ביום ב, אי לא? והשיב: בבית שעושים סעודה ביום א, לשם מברכין, היינו — בבית הכלה". ומפורש בספר העיטור (שער ב, ברכת חתנים): "מברכין ז' ברכות בין ביום ובין בלילה בסעודת אבי הכלה. ושנוי זה רמז גם בלשון מח"ו שכתב לענינו ודרך אגב נלמד לענינו, וז"ל: שמנהג זה שנהגו אירוסין ונשואין ביחד, לפי שאינם רוצים לעשות סעודה לאירוסין, שאם עושין אירוסין קודם לנשואין, יהא גנאי לחתן וקרוביו אם לא ירבו בסעודה כל היום, ולפיכך יש בני אדם שעושין אירוסין ונשואין ביחד ונפטר בסעודה אחת.

רמז למנהג שלנו ישנו בלשון הט"ו לסימן נו אות ד שכתב: "ואע"ג דהחתונה בבית אבי הכלה" ומפורש מביא הבאר היטב (שם נו אות ג) בשם ספר בה"י "שנהגין במדינות אלו, רובא דרובא, שאבי הכלה עושה הסעודה על החופה וזהו המנהג המכריע, לפי התנאים הנחונים, וראה כרם שלמה לאה"ע סימן סד. ואם נדייק בלשון הזהר (תרומה קסט א) נראה, שלשנוי זה ישנו גם מקור בתורת

שירותא דצלותא

הקבלה. וז"ל: "ראבוב יתקין ביתא אחרא לחדוה". — ואולי מכאן רמז שאבי הכלה הוא שעושה סעודת נשואין, שעל זה מזדה ההגדה "חדוה". וראה משיכ בקשר למלה זו בפרק ט שלפנינו אות ה. ואלה דברי הוהר מתאימים עם ההלכה פסוקה שבגמרא (בבא בתרא קמד א) "המשיא אשה לבנו הגדול קנאר", ומשום כך עורכים החתונה במקום אחר ובעל שלחן העזר מביא בשם ספר ברכת אליהו (דפוס וונזבק שנת תפח) — דבימי התלמוד היו נזהרים שלא לעשות חופת בניהם בביתם אשר דרים בו, וכי אלא היו עושים בבתי אחרים, דלא מסמנא להו סימנא טבא. ומביא עוד שם בשם ספר פדה את אברהם ראה לזה מכמה מקומות בש"ס, ובשם ספר סגלי מערכת חתן אות מח מביא הוא דיוק מכל המקומות בש"ס שציין שם — דנקטו בכל הגי דזכתא לאשמעינן שהי' החתונה בבית אבי הכלה כדרך העולם שנוהגין כן ולא נקטו שהיתה החתונה בבית אחר, סתם, וכי, ולפיכך ישנו גם בזהר רמז למנהגנו, שלפי אבי הכלה טורח בסעודה, כמו שהדגשתי לעיל מלשון הוהר "בביתא אחרא לחדוה".

ודרך אגב: מנהג ישן אצל ת"ח, וחסידים בפרט, שאבי הכלה נותן "קעסט" לבן זוג משך זמן המותנה בתנאים, היינו — שמתזיק אותם בביתו כדי שחתנו יקדיש זמן מה לתורה ועבודת השם מתוך שלות הנפש וחוסר דאגות פרנסה — לפני שמקבל רחים על צוארו. לעצם מנהג נאה זה, שבמרוצת הימים הולך ונשתכח בגלל תנאי המקום והזמן, ישנו אסמכתא מליאה בזהר (תצא עמוד רעז סוף עמוד ב) שז"ל: כי יקח איש אשה חדשה וגר' דא חתן למחדיה באתתיה שתא חד וכי ואינן י"ב ירחין אינן מדילה וכי יעל דא נקי יהי לביתו, נקי דלא יעמול במלי דעלמא וכי נקי מכלא, נקי למסין ולארנונין וגולגלתיך וכי, וראה הסברת החינוך על המצוה "נקי יהיה לביתו שנה אחת" (סימן תקפב) וכן ספר המצות לרמב"ם, מ"ע ריד (וראה שרית הרדב"ז חלק א סימן רלח שכתב שם שטעות נפלה בהעתקה מלשון ערבית ללשון הקודש) ועיין הגהות "תועפות ראם" שמסביב ספר יראים עמוד ה סימן רכח אות ה, והגהות ניצוצי זהר לזהר שם, ושערי זהר לסוטה מד א לר' ראובן מרגליות וראה ביאורי הגר"א לשר"ע אה"ע סימן נה אות ט שהזכיר דרך אגב אותי מנהג וז"ל: לפי שאצלנו אף הוא לאחר נשואין דרים בבית אביה כ"י, וראה הגהות רד"ל לפרקי דרבי אליעזר פרק טז אות ג.

ג. החתן יושב בראש

בסעודת נשואין הנערכת לכבודו. זהו מנהג ישן מימות חכמי התלמוד. וכך גרסינן בגמ' מועד קטן (כח ב): אמר רב חמא בר חנינא מנין לחתן שמיסב בראש, שנאמר — כהתן יכהן פאר (ישעיהו סא, י) — מה כהן בראש, אף חתן בראש. המאירי, בבית הבחירה לגמ' כתובות ז, ב (בהוצאת מכון הערי פישעל לדרישת התלמוד, דפוס ירושלים תרצז עמוד קנג) מנמק זאת, וז"ל: ולעולם האכל מיסב בראש וכל המנחמים אתריו, חתן אף הוא מיסב בראש, שמכבדין את האדם בזמן שהוא ביגון, וכן מכבדין אותו בזמן שהוא בשמחה יתירה.

ד. החתן בוצע

נחג שנתחנן בוצע, כלומר, מברך וראשון ברכת המוציא על חלה המיוחדת ומיועדת

שירותא דצלותא

המשנה

למסיבה זו. המנהג נובע מגמ' (ברכות מז א) ושם גרסינן: רבה בר בר חנה הוה עסיק ליה לבריה בי רב שמאל בר רב קטינא, קדים ויחיב וקמתני ליה לבריה — אין הבוצע רשאי לבצוע עד שיכלה אמן מפי העונים. ורש"י שם, בד"ה קדים, מפרש: לפי שהחתן רגיל לבצוע, והיה מלמדו האיך יעשה. וראה והשוה תוספות שם ד"ה אין המסובין, ואור זרוע סימן קצב. וראה ב"י לטור א"ח סימן קסז ד"ה ואין המסובין ומג"א לשר"ע שם אות כט הכותב: משמע כגמ' שהחתן בוצע ביום חתונתו אע"פ שיש גדול ממנו. וראה מחצית השקל למג"א שם ובאר היטב שם סע"ק יז וכנה"ג לאה"ע סימן סב בהגב"י אות י ועיין ספר שרית באר שבע סימן נ, דכן נוהגין באשכנז וצרפת — כלומר — לכבד את החתן (אפילו אם אינו גדול בתורה). אבל בספר חופת חתנים מצדד לכבד את הגדול בבציעת הפת, אלא באם החתן אף הוא גדול בתורה, אינו רשאי לכבד לשום אדם, ואצ"ל אם החתן בעה"ב, דתרווייהו איתא בהדי" (בעל הבית בוצע וכבוד החתן). אבל מלשון המג"א מוכח, שהחתן בוצע — אפילו אם יש שם גדול הימנו, כנ"ל, וכך נוהגין. ולעצם המנהג יש להעיר, שהוא שהוא מובא דרך אגב בספר משאת בנימין סימן א הכותב לענין הברכה, "להפריש חלה" — בעיסה שנוהגין בחתונה לעשות ממנה לחם גדול (כמנהגנו) להניחו על השלחן בשעת הדרשה שממנה לוקחין חלה הרבה נשים כ"א בפני עצמה, עיי"ש. וראה תוספות לעמוד זה.

ה. דרשת החתן

נהוג שהחתן, אם הוא ת"ח, דורש הוא בענינא דיומא או כתם פלפולי דאורייתא, ולא נותנים לו לגמור את הדרשה, אלא מפסיקים אותה בקריאת "מזל טוב". את המנהג מביא, דרך אגב, המג"א לשר"ע א"ח סימן שו אות טו, כדלקמן, בקטע הבא. את עצם המנהג יש לגמק ע"פ מאמרם ז"ל (סנהדרין) אמר הקב"ה לתורה — בתי, מה יעשו בני בשעה שאוכלים ושתיים ושמחים. אמרה לפניו — רבש"ע, אם בעלי מקרא הם, יעסקו במקרא נביאים וכתובים, ואם בעלי משנה, יעסקו במשנה הלכות ואגדות. והשוה, בשנוי קצת, במסכת כלה רבתי פרק א. ועיין בשרית מהרש"ל סימן פה המעיר שהשמחה תהי מעורבת ובלולה בשמחת תורה. וראה תוספות לחגיגה טו א בד"ה שובו. גם בשו"ת מהר"י מברונא, סימן רל"א, מדובר דרך אגב על "דרשות בסעודת חתונה", אלא שמשם לא בהיר אם הכונה לדרשת החתן או של המסובים. בשלחן העזר מביא בשם ספר גאולת ישראל (מערכת ס אות ל) שהאריך בבירור השאלה ומלמד זכות על אלה שלא אומרים דברי תורה בסעודת נשואין וברית מילה, ומסיק שם דאפילו בסעודת מצוה צריכים ד"ת, עיי"ש. ועל עצם לימוד התורה בסעודה של רשות, ראה בסדרנו עמוד תעב בשירותא דצלותא שם בד"ה לימוד. ויש מנמקים המנהג ע"פ מאמרם ז"ל (פסחים מט, ב) — "הנותן בתו לעם הארץ כאילו כפתה לפני הארץ", — ולכן דורש הוא ברבים, להראות שאינו ע"ה. ובשלחן העזר שם מביא המחבר ז"ל בשם סהמ"ט — משום שביום חופתו הוא כנשיא ומלך, דשון זל"ז במחילת עוונות, והנשיא היה דורש ברבים ביום שנתמנה למשרה גבוהה זו. וראה מסכת סופרים פרק יח הלכה ו.

ז. דורן דרשה

לפנים בישראל היה נהוג, שהשמש הכריז "דורן דרשה" אחרי שהחתן השמיע

שירותא דצלותא

ר"ת, או בלשון אידיש „דרשה געשאנק" כיום נשתנה המנהג וע"פ רוב מגישים המתנות ללא הכרזה הנ"ל. לעצם המנהג ישנו אסמכתא מליאה בזהר הקדוש לפ' ויצא (קמט א) דכל אינון דאכלי לפתורא דחתן וכלה, כולוהו יהבי נבזבזן ומתנן לון. ויש להדגיש, שכאן כתוב בלשון רבים, „לון", אבל בזהר לפ' אמור (צו ב) הוגבלה הנתינה לכלה, ח"ל: ככלה דכלהו מומנין לה מאנין וחולקין ולבושין. וראה זהר ויצא (קמט א אות ב בניצוצי זהר שם) ומפורש במסכת כלה פרק א — „שמגרת לפני הכלה משאת השלחן". המג"א, בסימן ק לשו"ע אר"ח אות טו, מביאו דרך אגב לענין שבת (בדין לפסוק צדקה בשבת, שם בשו"ע סע"ק ו) וכותב: וא"כ צ"ע מה שנוהגין ליתן במתנה כלים לחתן הדורש בשבת, ומה שקצת מחייבים (מתחייבים) ליתן כך וכך מעות, אסור, דדוקא לגבוה (צרכי צבור) שרי וכו'. בעל אליהו רבא לאותו סימן שו"ע אר"ח אות יט מביא דברי המג"א הנ"ל ומצדד להיתר וכותב: ונראה דחשבינן נמי צורך מצוה, להגדיל כבוד התורה ולשמח חתן וכלה ולפעמים הם עניים וכו'. הפרי מגדים, באשל אברהם שם אות טו, מחלק בין הנותן לבין המתחייב. וז"ל: „דאין מוציא מרשותו ולחייב למתן הדורש בשבת, שרי, דאין חייב באמירתו כלום, דאי בעי הדר, דאמירתו לגבוה כמסירתו להדיט, ולפי"ז ודאי אסור לשלוח חפץ כלי לדרשה בשבת לחתן, דאסור מתנה, דהוה כמשא ומתן". בספר שו"ת מהרי"א לאר"ח סימן פג מתפלפל בשאלה זו ומסיק שם, דאפילו אליבא המג"א הנ"ל יש תקנה, שהמקבל יתכון שלא לקנות החפץ עד מוצאי שבת, עיי"ש במרוצת הסברתו. ואת עצם כונת הזהר הנ"ל מנמק בעל נחלה לישראל ע"פ מאמרם ז"ל (ברכות ו, ב) ומובא בשמו בשלחן העזר, כל הנהנה מסעודת חתן ולא משמחו, עובר בחמשה קולות וכו', ולכן כדי לצאת ידי חובה זו — באם לא משמחם בריקוד ושירה — נהגין לכבדם ולשמחם במתנות, כנ"ל. וראה ספר פלא יועץ אות ח ערך חתן ועיין שם כל הקטע. וכעין זה מביא המחבר ספר טעמי המנהגים בשם ספר קרבן עני — שנהוג שאבי הכלה עושה הסעודה ולא אבי החתן כבימים קדמונים, משום חששא שלא יעבור על החמשה קולות, כנ"ל, ואם אבי הכלה עושה הסעודה, לא נקראת היא „סעודת חתן", והוא מביא שם גם בשמו הטעם של „דורן דרשה" שציינתי לעיל.

והערה לבסוף: הדגשתי לעיל, שמוזהר משמע שהמתנות מוסרים לידי הכלה, בספר מקורי המנהגים מטעים זאת — להראות לה שהיא עקרת הבית וכו' והבעל יעסוק בתורה, כמו שה ינהוג תבוסית בישראל, ועוד, מפני שהמתנות הן בעבור הדרשה ואין מן המדת לקבל שכב בעד זה, שהרי נראה כמשתמש בתגא, בכתר של תורה. בספר המטעמים מנמק עשה"כ וחיתה נפשי בגללך, ושם פירש רש"י — יתנו לי מתנות, וכמ"כ עשה"כ ולאברם הטיב בעבורה — מכאן רמז שהמתנות יש לתת לכלה.

ז. כלי נישואין במעודה

משחרב בית המקדש גזרו חכמים כמה גזרות ותקנות לזכר החורבן. „וכן שלא לנגן בכלי שיר וכל מיני זמר וכל משמיעי קול של שיר לשמח בהם, ואסור לשמעם מפני החורבן, ואפילו שיר בפה על היין אסורה, שנאמר „בשיר לא ישחו ייך". „וכבר נהגו כל ישראל לומר דברי תשבחות או שיר של הודאות וזכרון חסדי הקב"ה על היין" (לשון המחבר בשו"ע אר"ח סימן תקס) וע"ז העיר הרמ"א שם: וכן לצורך מצוה, כגון בבית חתן

שירותא דצלותא

וכלה שרי. ברם, למעשה, נחלקו הדעות, כמבורר לפנינו: מקור הענין הוא בגמרא גיטין (ז א) במעשה דמר עוקבא, והנובע מהדרשה על הפסוק (בישעיהו כד) — בשיר לא ישתו יין וגו'. ובתוספות שם ד"ה זמרא: „ושיר של מצוה שרי, כגון בשעת חופה שעושין לשמח חתן וכלה” — ומכאן הערת הרמ"א שציינתי לעיל. וראה כנסת הגדולה לאה"ע סימן ס"ה — דמנהג להביא תוף וכנור ומנגנים לשמחת חתן וכלה. אבל המג"א שם סע"ק י"א מעיר: ומ"מ אין לשמוח ביותר. והפרי מגדים שם מגמק: משום דהשטן מקטרג בשמחה יתירה, ע"כ ימעט במה דאפשר.

ולא זה בלבד, שבשמחת חתונה התיירו רבותינו הראשונים ז"ל, אלא שהחשיבו ביותר מנהג זה, וכך מסופר במנהגי מהרי"ל, הלכות עירובי חצרות: „וספר לנו מעשה שאירע לפניו אשר מתה מושלת המדינה, ולכבודה צוה המושל שלא לנגן בכל מדינה אותה השנה בשום כלי שיר, ואירע שם להיות נשואין בישוב אחד, תחת ממשלתו, תוך אותו השנה. ושאלו ממהרי" סג"ל אם לעשות נשואין בלי כלי זמר, והיה הרב מורה להם שלא יעשו הנשואין בלי כלי זמר, דהוא עיקר השמחה של חתן וכלה ואם אי אפשר במקומם, ילכו למקום שאפשר. וכן עשו, שהלכו שלש מאות פרסאות מעיר עייפנשטיין לק"ק מגנצ"א ועשו שם הנשואין בכלי שיר” בעל חופת חתנים מביא מעשה זה מהמהרי"ל (בספרו סימן ר' אות חת) והעיר — היכא דנפק תקלה ע"כ בשאר ענינים, מזה לא דיברו ולא גילו סברתם, ע"כ על דיני העיר מוטל לברר ולדון כפי השעה. וראה שדה חמד, מערכת חתן וכלה אות יג. ובספר לקוטי מהרי"ח מביא בשם מהר"ם שיק ז"ל — לכל הסרים למשמעתו שלא יקחו מנגנים בכלי זמר על חתונה מטעם הנ"ל. ובאליהו רבא סימן שלח לא"ח מביא מתשובת הרדב"ז ח"ל: וראיתי בתש' רדב"ז סימן קלב כתב — מה שאמרו שאין שמחת חתן וכלה אלא בכלי שיר, אפשר בארצות, הוא אבל בארצותינו יש שמחה בבשר ויין ושיר בפה לשורר ולשבת הש"י בשירות וקרובות שתיקנו ראשונים. וראה לבוש לאותו סימן אר"ח, וס"ז לשר"ע אר"ח תקס אות ה, וספר חרדים פרק ד מ"ע התלויות בפה מדברי קבלה אות כא. בשרית שבות יעקב ח"ב סימן פה מביא מנהג לשלם למנגנים בכלי זמר (בלשון אידיש-אשכנזית: כלי זמרים, וראה קיצור של"ה) ממעות מעשר יכן למשרותים בסעודת נשואין, מתוך הסתמכות על רמב"ם והטור שכתבו דמותר לתת מעשר עני לתגמולין של גמילת חסד, וכבוד אורחים והכנסת כלה בכלל זה. בחופת חתנים הומלץ לזמר המזמור רחש לבי דבר טוב וכן השמים מספרים וגו', וברעיב"ץ זה האחרון בלבד.

ח. תחזון ערשה מי שבירך

נהוג היה לפנינו בישראל, וגם בזמננו, שהש"ץ או השמש של בית הכנסת עושה „מי שבירך” לכל המחותנים והמסובים. ומסיים בקול „בעבור שגדר” וכר. מנהג זה החזר באור זרוע (סימן קיג) וכך כתוב שם בתשובה „מהרב רבי אליעזר מביה"מ להרב רבי יהודה חסיד זצ"ל בדבר שכירות חזנים ונתינות חוקים, וז"ל בנידון דידן: „שאין סיפוק ביד כל-צבור וצבור ליתן שכר שליח צבור מכיסם, ותקנו להם חוקות לגבית „מאוכלי שלהן חתנים”, שלא ירע לבבם בתתם מפני הנאת שמחה ואכילה ושתיה ונמצאת מצוה גודרת מצוה”. אבל המהרש"א לתענית טז, א, בחאג"ד שם בד"ה בית, מתנגד למנהג דומה וכותב שם: ובחזנים שבדור זה בוודאי נתקיימו דבריהם, לפי שאין החזנים רואים

שירותא דצלותא

להם שום מחיה (פרנסה) רק סומכין עצמן לילך מסעודה לסעודה, גם בסעודת הרשות לבקש פה אוכלם משכר נגינתם בשמיעת קולם במשתה יין ונותנים להם בע"כ בשכירות בדרך. כופין עד שיאמר רוצה אני, וזו גזילה היא ולא מתנה.

פ. מצוה לשמח חו"כ

ההלכה בטור אה"ע וכן בשר"ע סימן סה קובעת: מצוה לשמח חתן וכלה ולרקד לפניהם ולומר — שהיא נאה וחסידה, אפילו אינה נאה. ההלכה ביסודה וכן ההדגשה „אפילו אינה נאה“ נובעת מגמ' (כתובות טז ב) מפלוגתת בית שמאי ובית הלל שם, (יו א) כדגרסינן: אמרו עליו על רבי יהודה בר אילעי שהיה נוטל בד של הדס ומרקד לפני הכלה ואומר — כלה נאה וחסידה. וראה רש"י ותוספות ומהרש"א שם וכן שם יו א והמפרשים שמסביב הסור ושר"ע סימן סה שם ועיין בט"ז שם אות א מש"כ לענין הנוסח האחד „כלה נאה“ אפילו שאינה, אם זה לא בניגוד לאזהרה „מדבר שקר תרחק“ דר"ק. וכמה גדולה מצוה זו אנו למדים מהמבא בטור שם בשם מדרש וז"ל: ואיתא במדרש — למה לא אכלו הכלבים כפות של איזבל, לפי שהיתה מרקדת לפני חתן וכלה. מאמר זה מובא בשנויים, בפרקי דרבי אליעזר פרק יז ועיין הגהות רד"ל שם שציין כל המקומות המביאים אותו מאמר. ועוד: בשר"ע מודגש „מצוה לשמח“, אבל בטור שם „מצוה גדולה“.

המנהג כבר מובא למעשה במחזור ויטרי (עמוד תרב), ובשנויים, וז"ל: השלימו סדריהם, מביאין את החתן ואת הכלה ומושיבין אותם בקתדראות זה כנגד זה ועושין להם מחולות סביבותיהם ויהללו להם במחול, בחורים וזקנים יחדיו ויטיבו נגן בשמחה ובשירים. וראה ר"ן לפ"ב דכתובות, ד"ה אוכלין ושותין, הכותב בענין זה: אפ"ה אין דרך המשמחין לשמח חתן וכלה בחופה בלבד, אלא אף בחדרים ובעליות ובסוכה משמחין אותן. ובמרדכי לסוף פרק הישן בסוכה מובא מנהג לבדח חרי"כ וז"ל באות תשמג: וכתב רבינו שמשון יש לשלמד מכאן לאותם בחורים הרוכבים בסוסים לקראת חתן וכלה ונלחמים זה עם זה, וקורע איש בגדי חברו או מקלקלו, שהן פטורין, הואיל ונהגו כן מחמת שמחת חתן וכלה. וראה שר"ע ח"מ ס"ס שער ושרית חות יאיר תשובה רה.

ויש דבר אגדה בפרקי דרבי אליעזר (פרק יב), בשעה שעשה הקב"ה עשר חסות לאדם הראשון בגן עדן — והיו מלאכים מתושפים בחופים ומרקדים כנקבות. וראה מטה משה פ"ב בשמחת חתנים, וחגיגה יד ב: והיו מלאכי השרת וכו' במזמיני חתן וכלה. וראה רש"י ותוספות שם.

וכך נהוג בין חסידים וכן בין אנשים פשוטים, שהמחותנים ואורחים נכבדים יוצאים ע"פ רוב אחרי ברכת המזון, בריקודים ומחולות, בזה אחר זה, עם הכלה, וזה נקרא בלשון אידיש „מצוה טענצעל“ כלומר, ריקוד של מצוה. ונתנו לאחוז בקצה מטפחת והכלה בקצה השני ובזה מקיימים „כיצד מרקדן לפני הכלה“.

אבל בפתחי תשובה לשר"ע שם אות ב מביא בשם ספר תורת חסאת שאפילו בכגון דא, ע"י הפסק מטפחת, אסור, משום קריבה, ומדייק זאת מלשון הגמ' „לפני הכלה“ ולא אמרו „עם הכלה“. וראה באר היטב לשר"ע אה"ע כא אות ט שהעיר על דברי הרמ"א שכ הכותב בענין התרחקות מן הצריחת: „יש אומרים דכל שאינו דרך חיבה, רק כתתו לשם שמים, מותר“ — ומה נהגו לרקד עם הכלה, כדי לחבבה על בעלה או משום כבוד אביה. ותלמיד חכם ראוי להתפטר — רש"ל.

שירותא דצללותא

ובעל שלחן העזר מביא מנהגו בקדוש של בעל דרכי תשובה זצ"ל — שהכלה היתה עומדת על מקומה, והיה מרקד לסניה ברצוא ושוב, בקדושה וטהרה בהתלהבות וכו' ובהכאת כף אל כף בקול רנה חמרה לה' הטוב וכו'. וראה ביח לסימן כא אה"ע, בד"ה והמחבק, שכתב לענינו ונגע דרך אגב בענינו ז"ל: „וכתב מהרש"ל — ג"ל כגון כלה חבבה על בעלה או משום כבוד אביה ות"ח ראוי להחמיר (כמו שציינתי מבאר היטב) ובמלכותינו נהגו תלמידי חכמים להקל בכלה, גם הגדולים שבדור, והיכא דנהוג נהוג, והיכא דלא נהוג, איסורא איכא". ומכאן המנהגים השונים שאנו רואים אצל אדמו"רים וגדולי התורה היראה ובעל ליקוטי מהרי"ח מביא בשם אדמו"ר הגה"ק משינאווע זצ"ל שהיה מחמיר בזה. וראה שר"ע אורח סימן תקס על עצם ההיתר לשמח בשמחה של מצוה זו.

ועוד בשר"ע שם סע"ק ב: אסור להסתכל בכלה, בעצם שני הענין במחלוקת בגמ' כתובות (יז א) כדגרסינן שם: „א"ר יונתן מותר להסתכל בפני הכלה כל שבעה, כדי לחבבה על בעלה, ולית הלכתא כוותיה". הרא"ש לגמ' שם מביא דעת יש אומרים — „אבל יום ראשון שהוא עיקר החיבוב אצל בעלה, מותר, דאל"כ מי יעיד שיצאה בהינומא וראשה פדועה, וליתא — דאפילו שעה אחת אסור להסתכל בה" וכו'. הרמ"א לשר"ע שם העיר: אבל מותר להסתכל בתכשיטין שעליה, מקור הערתו בטור שם ועיין שם כל הסימן ובדרישה שם, ועיין כרם שלמה לשר"ע שם המפריך עצם הדין, שהרי שנינו במשנה פסחים (פו א) „והכלה הופכת את פניה ואוכלת", הרי שאין איסור, לכאורה, להסתכל בפניה. רש"י שם עמוד ב בד"ה מפני מפרש: „שהיא בושא לאכול לעיני האנשים על ידי ש מסתכלין בה, ובעל כרם שלמה תירץ — דבאמת עושין שלא כדין, ובתוס' יר"ם למשנה שם מצמק — שמסתכלין תכשוטיה, והרדב"ז בספרו חסדי דוד להלכות קדושין סימן סה מחלק בין ראייה מתוך כונה והסתכלות סתם, ומעיר על פירוש המשניות לרמב"ם סנהדרין פרק ז שכתב מפורש לענינו: „מותר להסתכל בכלה בשעת ברכה ואע"פ שהיא אשת איש והיא ערוה, ואסור להסתכל בה אחר כך, ומעיר שכנראה חזר בו הרמב"ם מפירושו למשניות שם, מכיון שלא הזכיר זאת בהלכות איסורי ביאה פרק כא הלכה ב איפה שכתב להלכה, וללא הסתייגות ביחס לענינו: והמסתכל אפילו באצבע קטנה של אשה ונתחן להנות, כמי שנסתכל במקום התורף, בעל קיצור שר"ע כתב להלכה כמו שנקבעה בשר"ע שם בהוספת הסתייגות של הרמ"א, ז"ל בסימן קמט אות י: אסור להסתכל בכלה, אבל מותר להסתכל בתכשיטין שעליה וכו'. בערוך השלחן מחמיר המתבר ואוסר אפילו הסתכלות לרגע קט, ועל תכשיטיה מיקל הוא בדרך ארעי בלבד. וראה שר"ע שם סימן סד טע"ק א ח"מ שם אות א וב"ש אות א והערותינו לברכת הקשת עמוד תרה אות ב.

שבעת ימי המשתה

א. — בשם זה נקרא השבוע הראשון, כלומר, שבעת הימים הראשונים, שלאחרי הזאתנה. והמקדקין במצות מקפידים לערוך במשך שבוע זה סעודות בבוקר ובערב, ומוזינים עשרה אנשים וביניהם לכה"ס אורח אחד, ובלשון חכמים „פנים חדשות", שלא השתתף בסעודת הנשואין, כדי להתחייב לברך השבע ברכות. המנהג נובע מההלכה בשר"ע (סי' ס"ב סע"ק ו) הקובעת: עד כמה מברכין ברכה זו (כלומר — השבע ברכות) אם היה אלמן שנשא אלמנה, מברכין אותה ביום ראשון בלבד, ואם בתור שנשא אלמנה או אלמן שנשא

שירותא דצלותא

בחולה מברכין אותה כל ז' ימי המשתה, וכשלעצמה מקורה בגמ' כתובות חב: דאמר רבי יצחק אמר רבי יוחנן — מברכים ברכת חתנים בעשרה כל שבעה. והשוה מגילה כג ב. ובפסיקתא דר"כ (קמט ב): מה כלה זו כשמלאו שבעת ימי חופתה. ובפסיקתא רבתי (לז) מה כלה זו כיון שכלו ימי שמחתה. חזרת למלאכתה. ובמסכת סופרים (פרק יט הלכה יא): גרסינן: ונהגו רבותינו לומר בבוקר בברכת חתנים ובברכת אבלים על הכוס בעשרה ובפנים חדשות כל שבעה. ומכאן להלכה ברמב"ם הלכות ברכות פרק ב הלכה ט וכן בטור אה"ע סימן סב.

מי תיקן „שבעת ימי משתה“? בירושלמי (ריש פרק א' דכתובות) מיוחסת התקנה למשה רבינו: משה התקין שבעת ימי המשתה ושבעת ימי האבל וכו'. וקרוב העדה שם פירש: משה התקין — כלומר מדאורייתא אית לן שיהיו שבעת ימי המשתה וכו'. אבל הפני משה מחזיק זאת רק לרמז מן התורה. גם הרמב"ם בהלכות אבל פרק א' הלכה א' מיחסה למשה רבינו — „ומשה רבינו תיקן להם לישראל שבעת ימי אבלות ושבעת ימי המשתה“, ואילו בהלכות אישות פרק י' הלכה י"ב כתוב: „וכן תקנו חכמים שכל הנשוא בחולה יהי' שמח עמה שבעת ימים“. ועיין מגיד משנה שם. ובפרקי דרבי אליעזר (פרק ט"ז) למד זאת רבי יוסי מיעקב אבינו, וז"ל: רבי יוסי אומר — מנין אנו למדים שבעת ימי המשתה, מיעקב אבינו, כשנשא את לאה, עשה שבעת ימי המשתה שנאמר מלא שבוע זאת, ונאספו כל אנשי המקום לגמול חסד עם יעקב, שנאמר ויאסוף את כל אנשי המקום ויעש משתה. ואילו רבי למד זאת, שם, משמשון, והשוה סדר ר"א פרק ל"ו וכן דרשה זו בילקוט לשופטים (פרשה י"ד אות ע"ה) וז"ל: שבעת ימי המשתה אנו למדים מיעקב ומשמשון כשירד לארץ פלשתים ולקח לו אשה ועשה משתה ושמחה ו' ימים. אבל הרמב"ן עה"ת (ויצא כ"ט, כ"ז) מצדד לדעת הרמב"ם שמקורה בגמרא כתובות, כנ"ל, וכותב על הפסוק מלא שבוע זאת: ואני לא ידעתי כי שבעת ימי המשתה תקנת משה רבינו לישראל. ואולי נאמר שנהגו בהם מתחלה נכבדי האומות, כענין באבלות, דכתיב ויעש לאביו אבל שבעת ימים (ראה הערותינו לקמן לסדר צדוק הדין). ודרך אגב: על עצם הלימוד של שבעת ימי המשתה מלבן, כנ"ל, מתקשה הגאון רבי צ"ה חיות וצ"ל (בספר שרית מהר"ץ סימן ו', ובהוצאת ספרים „דברי חכמים“ דפוס ירושלים תשי"ח עמוד תרכ"ז) לפי הכלל שכתבו בתוספות למעד קסן (כ' א') מירושלמי „דאין למדים מקודם מתן תורה“.

בעל העיסור, אף הוא מיחסה למשה רבינו, בהסתמכות על פשוט לשון הירושלמי. ג. וביחס לעצם התקנה — אם היא מדאורייתא או מדרבנן בלבד: לפי הרא"ש לכתובות ד' א' אות ה' בשם ר' מאיר הלוי רק יום הראשון הוא מדאורייתא, בהסתמכות עה"פ שבשיר השירים „ביום חתנתו וביום שמחת לבר“, אבל מרא"ש מעד קסן פ"ג אות ג' משתמע, לכאורה, שכולם מדרבנן. וכך משתמע מלשון הר"ן לכתובות פרק ב' ד"ה ונתנו ומפורש שם בד"ה ומת, וראה שם בד"ה אחת. ועיין בשלטי הגבורים לר"ף שם בדברי הרי"ז, הנוטה לדעת הרא"ש לכתובות ד' א' שיום הראשון בלבד הוא מדאורייתא. אבל מירושלמי (כתובות פרק א' הלכה א') שציינתי לעיל, למד הקרבן העדה שהם כן מדאורייתא. ואילו הפני משה שם רואה בזה רק רמז מן התורה, כנ"ל. בקשר לזה יש להעיר על אסמכתא לדבריו מן ר"י אבוהב, בעל מנורת המאור, הכותב (בנ"ר ג' כלל ו' חלק ג' פרק א'): והשמחה של ר' ימי המשתה יש לה סמך מן התורה, כדגרסינן בפרדריא וכו' מיעקב אבינו.

שירותא דצלותא .

אבל מגמרא מועד קטן (ז' ב') יש ללמד, לכאורה, ראייה חזקה שהם כן מן התורה, לפי מה שדרשו שם מהפסוק „ובנים הראות בך וגר (ויקרא י"ג, ט"ז) — „יש יום שאי אתה רואה" — מכאן אמרו חתן שנולד בו נגע, נותנין לו שבעה ימי המשתה, לו ולביתו ולכסותו וזכר, הרי מכאן להבין שהיא דרשה גמורה. מלשון בעל ח"מ לשריע אה"ע סימן ס"ד אות א' נראה שסובר שהם מדרבנן.

ד. מאימתי מתחילים למנות השבעת ימי המשתה? — הענין שנוי במחלוקת. בשריע סימן ס"ב אומרת ההלכה: עד כמה מברכין ברכה זו וזכר ואם בחר שנסא אלמנה או אלמן שנשא בתולה, מברכין אותה כל ז' ימי המשתה. וע"ז העיר הרמ"א שם: ואלו ז' ימים מתחילין מיד לאחר ז' ברכות שבירך בראשונה (כלומר — אחרי החופה) מקור הדברים בתשובות הרא"ש כלל ס'. וראה ח"מ זכ"ש שם וכן בסתמי תשובה שם אות י"ב. ובסידור דרך החיים להגאון מליסא ז"ל וכן בערוך השלחן לאה"ע שם אות ל"א מכריעים להלכה — דמשברכו הז"ב תחת החופה, מתחילים שבעת ימי המשתה, ואפילו נמשך כמה ימים עד הסעודה הראשונה, וכגון שנסעו חור"כ לעיר אחרת ושהו שם כמה ימים. שנוי במחלוקת האחרונים, אם צריכים ז' ימים שלמים. וראה שערי תשובה לסימן קל"א א"ח אות י"ב שהאריך בבירור הענין ומסיים בשם ספר כנסת יחזקאל (סימן ס"ה) — אבל אם היתה הסעודה הראשונה ביום ד' אחר החופה וברכו ז' ברכות, אין לברך ז' ברכות אף בלילה השייך ליום ד', ומכ"ש ביום ד' קודם חצות. ולהלכה למעשה ראה חכמת אדם כלל קכ"ט אות ד' וה' וקצשריע סימן קמ"ט ולחם הפנים שם המביא מברכי יוסף לא"ח קפ"ח — אבל בשבע ברכות דחתן שנמשכה סעודת יום שביעי עד ליל שמיני, ודאי אין לברך שבע ברכות וזכר.

ובאגדה: בביאור רד"ל לפרדריא פרק ט"ז אות ו' שם מביא המחבר ז"ל מתנא דבא"ר פרשה כ"ג — שגם במצרים היו ישראל נוהגים בשבעת ימי השמחה. ודרך אגב: היום שדיברנו כאן על עניני סעודה, ראוי ורצוי להזכיר הכלל שאמרו חז"ל בירושלמי, דמאי פרק ד' בגמרא להלכה ג' שם, שז"ל: „לא יסרב אדם בחבירו לארחו, שעה שהוא יודע שאינו רוצה, ולא ירבה לו בתקרובת (מתנות), בשעה שיודע שאינו מקבלי". ואם בסעודת מריעים כך, עאכ"כ בסעודת מצוה זו, שיש סוברים שאסור לסרב.

פרק ח

מנהגים

לפני החופה

א. קבלת פנים

לפנים בישראל עד העבר הלא רחוק היה נהוג שהמחותנים משני צדדים, אוהביו ורעייו של החתן וסתם אוהדים של החוה"כ התכנסו אצל החתן זמן מה לפני ההליכת אל החופה, ובילו אתו כמה שעות בנעימים. מתוך שירה וזמרה, ואם החתן ת"ח, היה דורש בענינא דיומא או סתם פלפול, לפי כוחו באורייתא, ומסבה זו נקראת „קבלת פנים". ומכאן תובילוהו כולם בשמחה רבה ובכבוד מלכים אל מקום החתונה — לחופה. והיום נשתנה מנהג זה בגלל תנאי המקום והזמן, והקבלת פנים המסורתית נערכת על פי רוב באולם

שירותא דצלותא

החתונה עצמה, כשעל יד שולחן מיוחד מתישבים החתן והמחותנים וכו' ואחות מרעית המשמחים אותו בשירה חמרה וכו' עד שמגיע זמן החופה. המנהג לבש צורה ופשט צורה, כמבורר לקמן.

רמז רואים אנו בגמ' (מגילה כ"ט א' ובעוד מקומות): מבטלין תלמוד הורה להוצאת המת ולהכנסת כלה. ורש"י מפרש שם: להכנסת כלה — ללותה מבית אביה לחופתה. לסי זה, איפוא, מדובר שם על המנהג, אלא שאז נהגו ללות את הכלה מביתה לחופתה, ולא את החתן. את המנהג שלנו מביא בעל יוסף אומץ (בסדר הכנסת כלה) ולפי זה היה שמש ביהכנ"ס קודא בפומבי את תושבי העיר (ברובע היהודיים, כמובן) להשתתף בשמחת נשואין ויהתקיימה שם. וזאת נחשב אצלם כמצוה בפני עצמה — של הכנסת כלה. והוא כותב שם בין השאר, שבאו „ברוב עם לבית החתן והולכין אחריו לחופה, הוא מתוקן ומקובל טוב, ולא לאחר שהחתן והכלה המה בחצר בית הכנסת (בתקופתם העמידו החופות בחצר בית הכנסת דמתא) יבואו אל החופה". גם הדרישה (לטור י"ד סימן שסא אות א') מביא מנהג זה ומתקשה עליו מהאי טעמא, שהרי לפי הגמ' היו מלוין את הכלה לחופתה, וז"ל: ולהכנסת כלה — פירש רש"י שמלוין אותה מבית אביה לבית החופה, ולפי"ז צריך עיון למנהג שלנו שהקהל עם הרב מלוין את החתן מבית אביו לחופתו ולא את הכלה, ובאמת במקצת קהילות ראיתי שהרב הולך עם האנשים המיוחדים להכנסת כלה ומלוין גם את הכלה לחופה; מ"מ קשה הא המצוה רמז על כל הקהל יותר בכלה, וכדדיק לישנא „הכנסת כלה לחופה" ולא אמרו „הכנסת חתן לחופה". וראה מה שתירץ שם מתוך דיוק בלשוננו של המדכ"י פ"ק דכתובות, אות קלב. ועיין שם במרוצת דבריו משי"כ על מנהג ארץ אשכנז, ובבית שמואל לסי' ס"ה שר"ע אה"ע אות ג.

במהרי"ל (הלכות נשואין) מובא מנהג דומה, ושם מדובר על לית החתן ברוב עם אל חופתו, אבל לא מביתו רק מבית הכנסת, אחרי תפלת שחרית, שכן כך היה מנהגם, ודרך אגב מתארת — החתונה בתקופתם: „כעלות השחר ביום הששי (ע"פ רוב התקיימה שמחת נשואין בערב שבת קודש) היה קורא השמש לבוא לבית הכנסת, והיה קורא אגב לבוא אל המיי"ן, ואז הולך הרב (את) החתן לפניו וכל העם אחריהן לאור אבוקות עם כלי זמר לחצר בית הכנסת וחוזרים עם האבוקות והכלי זמר ומביאים הכלה וחברותיה". וכאן רואים אנו מפורש שמירה קפדנית על המנהג שהיה נהג כבר בתקופת התלמוד ללות גם את הכלה לחופתה, ובוה קיימו הם את מצות „הכנסת כלה".

בעל „ספר חרדים" ז"ל מונה ההליכה אל „בית המשתה של נשואין" למצות עשה, מדברים קבלה ומדברי סופרים, התלוי ברגלים, ומדייק זאת מלשון הרמב"ם (פרק ו' הלכות עירובין הלכה ו') וז"ל: אין מערבין ערובי תחומין אלא לדבר מצוה, כגון שהיה רוצה לילך לבית אבל או לבית המשתה של נשואין וכו'. (חרדים, פרק ו' בהתחלת הפרק שם אות יג). וראוי לציין, שהטור בסימן תטו לא"ח לא הביא דין זה ביחס למשתה של נשואין, ועיי"ש בדבריו.

והערה דרך אגב: ראה משי"כ בעל חלקת מחוקק לשר"ע שם אות ב בסימן סה ומה שעתה עליו בעל בית שמואל שם אות ג לענין „הכנסת כלה" אם היא רשות או חיוב, וראה ט"ז שם אות ב מה שסען על הדרישה שציינתי לעיל. בקשר לזה יש להעיר על הקרבן נתנאל לראש פרק ב דכתובות, באות ה בראש שם ובק"נ אות מ שם. ובשלחן העזר מביא בשם ספר עצי ארזים לחלק — אם לומר עם אתרים, או אינו מבטל, ואילו

שירותא דצלותא

הלומד יחידי, אפילו תורתו אומנתו, כן מחייב לבטל, וכמ"כ בשדה חמד שם את כב בשם שיטה מקובצת בשם רמב"ן ועוד ראשונים, ומסיק שם — דזה מהני לגבי רבנן ותלמידיהון, אבל מה נענה על בעלי הבתים שאין עוסקים בתורה ואין גוהרים בזה, עיי"ש. וראה את ד שלפנינו, שהבאתי דעה הקובעת במה אנחנו כיום מקיימים מצוה זו של הכנסת כלה. הגה"צ בעל סדרי טהרות ז"ל, הממציא של תכלת בציצית, מסיק בספרו ארחות חיים (עמוד לה ב) שמה שמוציאין כסף להכנת התחונה, נכלל במצות הכנסת כלה, עיי"ש. ומכאן נשתרבה, אולי, המנהג לתת "מתנת דרשה" (בלשון אידיש: "דרשה געשאנק") לבן זוג החדש, כדי לקיים בזה מצות "הכנסת כלה". ועל מנהג זה כשלעצמו ראה הקטע "דורן דרשה" בפרק ז אות ו.

ב. כסא המלך

גם לכלה חולקין כבוד, הראוי לה, כעין קבלת פנים שעורכים לחתן, והיא יושבת מקושטת על כסא מיוחד, כשמסביב לה חברותיה ואורחותיה וכו'. מנהג זה הוא עתיק יומין ונרמז במשנה (כלים פרק כב משנה ד): "כסא של כלה שנטלו חפוייר, וראה ברטנורה שם, ועדיות פרק א משנה יא. וגם בגמ' (יבמות קי א) נרמז הענין: והא ההיא עובדא דהוה ברנש מינסב נסיבי והדר מותבי אבי כורסיא וכו'. ובמדרש רבה פרשה כ': משל לבת מלך נתקשטה ליכנס לחופה לישב באפריון (ומכאן ראינו למנהג המובא ברא"ש לסוכה כה ב). וראה רש"י ליבמות קי א ד"ה אבי, תשבץ סימן חסה, פסקי תוספות לסנהדרין פרק ד אות צו ומדרש תלפיות ענף חתן וכלה אות ה, והערותינו בפרק ד בסוף אות ג שם. ולענין קישוט הכלה: כתובות (ד א) "ואין מונעין תכשיטין מן הכלה כל שלושים יום"; וזהר (רע"מ) בהעלותך קנב ב, ועיין ביצוצי זהר לר' ראובן מרגליות אות ה שם המביא בקשר לענין זה ראינו מפסח שני מחשובות הגאונים; שער תשובה סימן שלו והגהות הגר"ל בהקדמתו לסימן זה אות ז. במדרש רבה לבראשית פרשה ח אות טו דרש ר' שמלאי: — מצינו שהקב"ה מברך חתנים וכו' ומקשט כלות וכו' ויבן ה' אלוקים את הצלע". ועל פסוק זה דרש רבי שמעון בן מנסיא בגמ' שבת צה א: מלמד שקילצה הקב"ה לחתן והביאה אצל האדם, שכן בכרמי הים קורין לקלעתא בניתא. ובזהר בראשית עמוד מת ב; ויבן ה' את הצלע — בכ"ד קישוטין (ויבאה בגימטריא כד). וזה מתאים עם בר"ר פרשה יח או תב: ויבן וגר קישטה ככלה וכו' אלא משקשטה בכ"ד מיני תכשיטין, אח"כ הביא הלה. והשוה שמור פרשה מא אות ו. וראה: פסיקתא רבתי פרשה לא ולו, אבות דרבי נתן פרק מא אות יג; ועיין רש"י ליבמות לד ב ד"ה על תכשיטי כלה, ושרע אות תקס סע"ק ב ומג"א שם אנת ו.

ג. תפלת מנחה

לפני הכסוי (בעדעקענס) מתפללים מנחה, ולא אומרים תחנון, כי אין גפילת אפים בבית החתן. בחופת חתנים מובא מנהג ליוורנו להתפלל מנחה בביה"ח, ומסידור הענינים שם סוכה, שמתפללים לפני הכסוי בהינזומא. וראה ברכי יוסף לאר"ה סימן קלא שהאריך בענין גפילת אפים במנחה שקודם הנשואין, ושער תשובה לאותו סי' אות י"ד ובאר היטב שם אות יד ומ"ב שם אות כו.

שירותא דצלותא

ד. כסוי ראש הכלה

הקבלת פנים מסתיימת בהליכה לכסות את ראש הכלה בצניף. וזהו הסדר: החתן בלויית הרב המסדר קדושין, שושבינו וסתם אנשים מכובדים נכנסים לחדר או לאולם ששם יושבת הכלה עם חברותיה ואורחותיה, ופורסים על ראשה צניף — וזאת נקרא באידיש אשכנזית „בעדעקענס“, ואח"כ מפורים על ראשה מין צמח זרע הנקרא „כשות“ ובלשון אידיש „האפען“ שעושין ממנו שכר לשתייה. וזאת לסימן טוב — שיחכו ויקוו לעתיד טוב ומזהיר, הנרמז בהגדרה „האפען“, שפירושו „לחכות“, „לקוות“ וכדומה. מנהג זה נשתרבו ממנהג קדום שהוזכר בגמ' ופוסקים ראשונים. וראה ברכות נ' ב, רוקח סימן שנה, (המביא גם מנהג — לפזר עליהם מלח — עשה"פ ברית מלח עולם), המנהיג הלכות אירוסין ונשואין, ומהרי"ל שם. ויש גם מנהג שהכלה סותרת את קליעת שערותיה לפני הכסוי הנ"ל. ביסודו נובע המנהג ממנהג המפורש במשנה (כתובות טו ב) אם יש עדים שיצאה בהינומא וראשה פרועה, כתובתה מאתים (כלומר — סימן הוא שהיתה בתולה בעת הנשואין), ורש"י פירש שם: כך היו נוהגין להוציא את הבתולות מבית אביהן. ושם יז ב פירש רש"י בד"ה קריתא: צעיף על ראשה משורבב על עיניה. ולפי דעת התוספות לגמ' יומא (יג ב, בד"ה ולחדא) זוהי חופה של בתולה. הכסוי בהינומא הוזכר גם במהרי"ל הלכות נשואין ובמהר"ם מינץ תשובה קט, אלא שלפיהם נעשה זאת בשחרית עם היציאה מבית הכנסת.

הב"ח לטור סימן סא, בד"ה האיש, מביא המנהג וכותב: ולכן נוהגין במדינת רוסי להקפיד שלא לילך לכסות ראש הכלה בשחרית בלתי החתן עמהם, ושהחתן יאחו בכסוי עם הרב והחשובים לכסות ראשה. ונראה שזהו מש"כ התוספות דבתולה יוצאת בהינומא, הוא חופה שלה. בתקופתנו נוהגו לעשות הכסוי בבוקר, אחרי תפלת שחרית, כמו שהודגש בב"ח שם, ולערב נערכה החופה וכו'.

הדרישה לסימן ס"ה אה"ע אף הוא מביא המנהג וז"ל: נמצא מה שהולכין בזמננו כל הקהל עם החתן או עם אביו בשחרית לכסות ראש הכלה, היא היא הנקרא בזמננו הכנסת כלה לחופה וכו' ועיי"ש כל הקטע. ה"טז לשר"ע סי' סה באות ב, מביא זאת בשם הדרישה ומעיר שזאת לא הכנסת כלה אלא הכנה לחופה בלבד, עיי"ש ההסבר, כי יש מקומות שמכסין בלי החתן וכו' ומביא שם מנהג הנהוג בזמננו, והוא: „שהרבה אנשים חשובי העיר הולכים באמת לקראת הכלה, וכשמתקרבים אליה, חוזרים לאחוריהם להחופה, וזה נקרא ג"כ לוייה, ונכון הוא“.

כוונתו למה ששנינו (במשנה סוטה מט א) — בפולמוס של אספסינוס גזרו על עטרות חתנים וכו' ובפולמוס של טיטוס גזרו על עטרות כלות. וראה שר"ע א"ח תקס ושם קנד ובמשנה ברורה שם אות מב, ובבאר היטב לאה"ע סימן סה אות ד מש"כ בשם הפרמ"ג, ודגול מרובה ליריד סימן שמ"ב מש"כ בשם ב"ח, ועל עצם המנהג שלנו ראה קצשר"ע סימן קמו או תג וד וערוך השלחן לאה"ע סימן נה סע"ק כד, וסימן סד סע"ק י"ז. ובסע"ק י' לסימן נה מביא הוא המנהג של קליעת השערות שציינתי לעיל, מנהג שיש לו אסמכתא באגדה, כדגרסינן בגמ' ברכות (סא א) וערובין (יח א): ויבן ה' את הצלע — מלמד שקלעה הקב"ה לחוה והביאה לאדם הראשון. וראה רש"י שם ד"ה שקילעה, ומדרש רבה לבראשית פרשה ח אות טו: ומקשט כלות מגין — ויבן ה' אלוקים את הצלע. עצם

שירותא דצלותא

המנהג לכסות ראש הכלה מנומק במהרי"ל שם ע"ש הפסוק „ותקח הצעירה ותתכסה הנאמר אצל רבקה (בראשית כד, סה) — ומכאן אסמכתא למנהג לכסות גם פני הכלה בשעת ההליכה לחופה ובשעת טכס הנשואין כולה בצעיף (ובאידיש „שליצער“). מנהג זה הוזכר בראב"ן (סימן לא) הכותב: „גם נזהגין לכסות פני כלות הצנועות, וכן ברמ"א לסימן לא בשם רשב"א ובב"י לאותו סימן ובדרישה שם אות א בשם, וכך נזהגין, למעשה, כל המדקדקין במצות לפי תורת החסידות אמנם, במדרש (נשא פרשה מא אות ו) דרשו עה"ס ויתן אל משה ככלתו — „ארשב"ל — מה כלה הזו כל ימים שהיא בבית אביה מצנעת עצמה ואין אדם מכירה, וכשבאו ליכנס לחופתה היא מגלה פניה, כלומר: מי שהוא יודע לי עדות, יבוא ויעיד עלי, אבל שם הכתה על צנינים שבינו לביתה.

ה. לבישת הקיטעל

אחרי „הכסוי“ לובש החתן את הקיטעל, והנהג שהשושבינן מלבישים אותו, מנהג זה רמז בראשונה (ז) בכל בו ושם כתוב: ומעטפין אותו בטלית לבנה, כדי לקיים (מה שנאמר) בכל עת יהיו בגדיך לבנים, במהרי"ל מדובר על לבישת „מטרוך“ זכר לחורבן, ומובא מנהג, שגם הכלה לבשה „שרגני"ז (בגד של מתים) מלמעלה מעל כל בגדיה, ומפחד בספר הרים מינץ, בתשובה קט, וז"ל: „והחתן שם המטרון בראשו כאבל, כדי להזכירו ימי אבלות שנאמר וגילו ברעדה, לכן לובשים את הכלה חלוק, מרגנות של נשים, כדי להזכיר יום המיתה וכן להיות מעטפת, שיהא חסרבל או הקירחון על ראשה כאבלה וכן כדי להזכיר אבלות ירושלים בראש שמחתנו, יש אומרים — הרצועה של מטרון וחתן זהו החופה דידך“ (כמו שהבאתי ממנהגי מהרי"ל בהערותינו ל„חופה“ אות ה). ובשרית הרדב"ז ח"א סימן תרצג מובא מנהג מצרים, שלפיו לבשו כל בני החופה בגדים לבנים, בעל מטה משה מביא דברי הכל בו שצינתו, ומעיר: ומטעם זה מלבישין אותו הקיטול בשעת חופה וכו', ומסיים: ומאחר שנמחלו עונותיהם לכן הוא לבוש קיטול להראות הסליחה, על דרך — אם יהיו חטאיכם כשנים, כשלג ילבינו, גם הריעב"ץ מביא מנהג זה, ומנמקו — כדי להזכירו יום המיתה וישוב אל ה' וכו', וכן מובא בקצשר"ע שם אות ד, אבל מנהגנו שרק החתן לובש הקיטעל, שהוא גם בגד של מתים והכלה לובשת סתם שמלה לבנה, ומה שנהגים להלבישו — משום שחתן דומה למלך, שאותו משמשים עבדיו, ויש מנמקים המנהג בזה, משום שבעיקרו הוא בא להזכירו את יום המיתה, וגם את המתים מלבישים, וז"ל.

בשר"ע אה"ע סימן סה קובעת ההלכה: צריך לתת אפר בראש החתן וכו' וכו' לאבילות ירושלים, מקורו בגמ' (בבא בתרא ס א) ולהלכה ברמב"ם הלכות תענית פרק ה הלכה יג, בטור אריח סימן תקס וראה"ע סימן סה ובשר"ע שם, ומובא למעשה במהרי"ל וכן במטה משה, ועיין ב"י לטור אה"ע סימן סה מש"כ בשם הכל בו ומביא שם בשמו זכרון אחר לחורבן ירושלים — שנותגין מפה שחורה על ראש החתן והכלה, מנהג זה מביא הרמ"א לשור"ע אריח תקס בשם הכל בו, ובט"ז שם אות ד מובא, מתוך המלצה, מנהג, שהשמש אומר הפסוק אם אשכחך ירושלים וגר' והחתן חוזר אחריו מלה במלה, ובחופת חתנים מובא שהחתן יאמר בלחש המזמור על נהרות בבל, הריעב"ץ מחשיב מאוד כל המנהגים הקשורים עם הזכרת חורבן ירושלים וכותב — מי יודע כמה לא הצליחו בויחגם בעון זה שאינם פשימים לב על ירושלים בעת שמחתם, אבל יש סוברים ששבירת הכוס שאנו נזהגין, היא

שירותא דצלותא

משום זכר לחורבן, כמבואר לפנינו בפרק ה בהערותינו למנהג זה אות ב שם. וראה ערוך השלחן סה ומהר"ם שיק לאה"ע סימן סח. ודרך אגב: בשנה ראשונה אחרי החתונה לא לובשים הקיטעל ביוכ"פ. מהר"ם שיק מביא מנהג זה בתשובה כח לאריח ומעיר: אמת הדבר, ולא שמעתי ולא ראיתי מקור למנהג זה. ויש מנמקים אותו בזה, כיון שכבר לבש באותה שנה פעם אחת, אין לו צורך בו יותר באותה שנה. וראה הערותינו למנהג שבירת הכוס. ובשם ברכת אהרן מביא בעל שלחן העוזר מנהג שלפיו מוסר החתן, קודם הליכתו לחופה, כל החפצים (כלומר כסף או שאר דברי ערך) לזולתו וחולך אל החופה בכיס ריק. משום שצריך לזכור יום המיתה, שהרי זה מסמל לבישת הקיטעל, וחז"ל אמרו — אין פלוין לו לאדם (כשנפטר מן העולם) לא כסף ולא זהב אלא מצות ומעשים טובים.

ז. ברכת הורים

נהוג, שההורים מברכים את בניהם לפני החופה. עצם המנהג לברך חר"כ קודם החופה, מובא בספר תניא רבתי סימן צא, המגמקו ע"פ הפסוק „ויברך אותם אלוקים“. כונתו, כנראה, למדרש רבה לבראשית פרשה ח אות טו: „א"ר אבהו נטל הקב"ה כוס של ברכה וברכו. ובפרקי דרבי אליעזר פרק טז: „וכחזון שהוא עומד ומברך את הכלה בחופתה, כך עמדו וברכו את רבקה שנאמר ויברכו את רבקה ויאמרו לה“ — הרי מכאן אסמכתא מפורשת לברכת הורים; (במסכת כלה למדו מכאן עצם „ברכת חתנים“ מן התורה). והשוה זהר תזריע עמוד מד ב: בשעתא דאתכנש לגבי אדם, קב"ה בריך לון הה"ד ויברך אותם אלוקים — כחזון דמברך לכלה בשבע ברכות. וראה פירוש רד"ל לפרדרי"א שם אות לב, ומטה משה פרק ב בשמחת חתנים. ועל עצם המנהג של ברכת הורים לבנים, ראה באלף למטה למטה אפרים סימן תריט באות ה שם, וכן מש"כ בשם הזהר, וספר פלא יועץ, באות „ברכה“ ובספר דבש לפי, מערכת ב אות ט. ובספר מעבר יבק מובא הנוסח המקובל של ברכת הורים הוא: ישימך א' כאפרים וכמנשה, ברכת כהנים ואח"כ הומלץ לאמר: ונחה עליו רוח חכמה ובינה רוח עצה רוח דעת ויראת ה'. ועוד: לפי מעבר יבק הנ"ל יש לשים יד אחת על ראש המתברך, משום שביד ישנם ט"ו פרקים, כמו מספר התבות שבברכת כהנים. אבל מריעב"ץ מוכח להניח שתי ידיה, ומביא ראיה מכהנים שאף הם מברכים בהרמת שתי ידיהם, וכן מצינו מפורש בגמ' (שבת קיט ב) „שני מלאכי השרת המלוין לו לאדם, מניחין ידיהן על ראשו. (סידוי ריעב"ץ בהנהגת ליל שבת).

ז. השושבינות

א. אחרי ברכת ההורים מוליכים את החתן ואת הכלה לחופה. את החתן מוליכים שני שושבינות, אביו ואבי הכלה, ואת הכלה — אמה ואם החתן, או קרובים אחרים, לפי התנאים הנתונים. היסוד לעצם המנהג מצינו באגדה. וראה עירובין יח ב — ויביאה אל האים — מלמד שעשה הקב"ה שושבינות לאדם הראשון. וראה רש"י שם ד"ה שושבינות. ובגמ' ברכות (סא א) מצינו אגדה זו בשנוי קצת: מלמד שנעשה הקב"ה שושבין לאדם הראשון. וכן מצינו בגמ' כתובות (יב ב) בראשונה היו מעמידין להם שני שושבינים, אחד לו ואחד לה כדי למשמש את החתן ואת הכלה בשעת כניסתן לחופה. ובפרקי דרבי אליעזר (פרשה יב): והיו מלאכי השרת כמו שושבינים המטמשים את החופות. הבעל מטה משת

שירותא דצלותא .

מביא בשם מדרש: אמר רב יודא בר סימן — מיכאל וגבריאל היו שושבינו של אדם הראשון. ובשם התשב"ץ מנמק הוא את עצם המנהג — החתן דומה למלך, מה מלך מקיפין אותו, אף חתן שושבינו מקיפים אותו.

ובזהר לבראשית (עמוד מט א) מצינו אסמכתא למנהג, שהורי הבן זוג הם השושבינו וז"ל: ויביאה אל האדם, מהכא אוליפנא דבעאן אבא ואימא דכלה לאעלה (להכניסה) ברשותיה דחתן (החופה נחשבת לרשותו של החתן. וראה שר"ע סי' ס מובן אחר על הגדרה זו).

לפי מהרש"א לגמ' ברכות שם הנה זה ענין של גמילת חסד. כאסמכתא לדבריו יש להעיר על המאמר בפרד"א שם שז"ל: עשר חופות עשה הקב"ה לאדם הראשון בגן עדן וכו' אמר הקב"ה למלאכי השרת — בואו נגמול חסד לאדם הראשון ולעזרו (לחיות שהיא עזר כנגדו) שעל מדת גמילות חסדים העולם עומד וכו'. וזאת נרמז בפירושו של רש"י לברכות שם: שושבין — משתדל בחופתו ובזיווגו. ובמובן זה פירש בעל מח"צ את ברכת שהכל ברא לכבודו. וכן מובא בספר הנ"ל פיוט מיוחד הנאמר לכבוד השושבין של החתן ושל הכלה ובין השאר כתוב שם: השלימו סדריהם יוצאים מבית הכנסת יוצא החתן תחלה ושושבינו אחריו ילווהו נכנסו בבית חתונתו, מושיבין אותם בקתדראות ויהללו להם בחורים וזקנים יחדירי. גם הרמ"א לשר"ע יר"ד סימן שצא הזכיר את המנהג (ביחס לאבל) וכתב: וכן יוכל להכניס החתן כדרך ארצנו ששני אנשים מכניסין החתן תחת החופה, ולבדד שיהי אחר ל' (יום לפטירה) (ולדינא: עיין ט"ז שם אות ד בשם ב"ח, ודעת עצמו שיותר להכניס החתן תחת החופה אבל לא לאכול בסעודת החתונה. ובהגהות רע"א שם אות ה כתוב: דהמנהג בפולין שהשושבינו הולכין גם לאכול, אלא דתחלה משמשין קצת. ובחכמת אדם כלל קסו אות ג מצדד המחבר ז"ל לדעת הסי' כנ"ל). גם בתורת הנסתר יש ערך רב לתפקיד של שושבין. וגם לפיה היא ענין של גמילות חסדים. המקובל ר' שבתי זצ"ל כותב בסידורו (בברכת חתנים) מצוה להיות שושבין לחתן וכלה כי השושבין הוא כנגד ב"ע (בריאה, יצירה, עשיה) והוא מיחד זרין (זכר ונקבה) וצריך להשתדל בכל מאמצי כוחו להכניס חתן וכלה להשתדל בנשואיהן. כנוכר בזהר פרשת בלק — דרבי יהודא עבר זמן קריאת שמע כדי להטפל בנשואי חתן וכלה וצריך להשתדל בגופו ובממונו. והשוה אותם הדברים בסידור אריז"ל למקובל ר' אשר ז"ל. המקובל ר' יעקב קאפיל זצ"ל מבהיר ביותר את הענין וכתב: ואף כי החתן והכלה בני עשירים, עכ"ז מצוה להיות שושבין וכו' וכו' כי כל מצוה יש לה שורש למעלה בזרין כי רמ"ז מ"ע. הוא בוי"א ושס"ה לא תעשה. וצ"ל מצוה וכל מצוה יש לה צינור מיחד אשר על ידו משפיע ז"א לנוקבא וכו' וכו' והנה מצות נשואין היא כי חתן וכלה דוגמת זרין שהם ממש חתן וכלה של מעלה כנודע, אי"כ המשתדל להכניסם תחת החופה וליחדם יחד, הרי הוא מעורר יחד שלם בכל קומת זרין ופותח כל הצנורות כמבואר בזהר בסוד המסוק והוא כחתן וגר אין נסתר מתחתו וכו' ולכן זאת המצוה אין לה שיעור והיא נכללת בגמילת חסדים, שאין לה שיעור וזו למעלה ממנה צריך ליוהר בה מאוד.

והרי הערה: לעיל מדובר על "קומת זרין". הענין ידוע — שכשחטא אדם הראשון נתמעטה קומתו. מקור הענין בגמ' חגיגה (יב א): וכיון שסרת, הנית הקב"ה ידיו עליו ומיעטו, שנאמר חאור וקדם צרתני ותשת עלי כפכה. ועיין באגדות מהרש"א שם.

שירותא דצלותא

ח. נרות בחופה

נהוג שהשושבינן מחזיקין נרות בידיהם בשעה שמוליכים את החתן והכלה לחופה. ויש שגם הקהל מלווים אותם כשנרות בידיהם ויש מחזיקים „הבדלות” כמו במוש״ק. והוא מנהג ישן שהוזכר כבר ברוקח, אלא שלבש צורה ופשט צורה. וז״ל בסימן שנג: מנהג להוליך הכלה ביום ר' כעלות השחר (הערנו כבר שבתקופות הקודמות היו ימים מיוחדים לעריכת נשואין) כי טוב הוא כי אז נכנס מזל נוגה. וקורא אסמכתא — ויהי ביום השלישי בהיות הבוקר ויהי קולו וברקים. לכך לוקחים מבוטאות (לפידים) וכשהכלה נכנסת לבוא בשער הבית, אז החתן הולך שם לקראתה ולקח ידה ונותן אותה על המשקוף למעלה יד שערים לפי קרת כר (לפי התקשרות לעולמים דוגמת עבד עברי הנרצע, כמו שכתוב בפרשת משפטים). ובתשב״ץ (תסה) ומה שזורקין נרות דולקות — רמז למתן תורה שנאמר ויהי קולות וברקים גם במהרי״ל הנזכר המנהג וז״ל: בעלות השחר ביום הששי וכר ואז הוליך הרב החתן לפניו וכל העם אחריהן לאור אבוקות עם כלי זמר לחצר בית הכנסת וחוזרים עם האבוקות והכל זמר ומביאים את הכלה וחברותיה וכו'. וכן מובא במהר״ם מינץ סימן קט: „אבוקות — אורה ושמחה”.

ובמטה משה מובא הוא כבר בצורה המקובלת בזמננו, וז״ל „יש מקומות שנוהגים שכל השייכים בה נושאים נרות הרבה לפניו וכר וביש מקומות זורקין נרות דולקות, כמו שכתב התשב״ץ — רמז למתן תורה שנאמר ויהי קולות וברקים, וביש מקומות אין המנהג הזה, רק השני שושבינות, כל אחד יש לו נר בידו, וראה סנהדרין לב א. ובתוספות שם ד״ה אור. ושם מובא המנהג בברית מילה. וראה הערותינו לברית מילה משיכ שם על ענין זה.

ט. החתן בראשונה

את החתן מוליכים ראשון לחופה ואח״כ את הכלה. המנהג ביסודו נשען על דרש באגדה, וכך כתוב בפרקי דרבי אליעזר (פרק מא): ויצא משה למחנה ישראל והיה מעורר אותם משנתם. אמר להם — כבר בא החתן ומבקש את הכלה להכניסה לחופה וממתין לה כדי ליתן להם התורה. וראה ביאור הרד״ל שם אות מד, והערותיו שם אות ד שדייק מהמאמר שם אסמכתא לשריית השכינה על ההר קודם ר' בסיון. ולמעשה מובא דוא ברוקח (סימן שנג) וז״ל: וכשהכלה נכנסת וכר אז החתן הולך שם לקראתה. וכן במהרי״ל: ומביאין את הכלה עם כלי זמר עד פתח בית הכנסת וממתנת שם עד שמוליך הרב את החתן על המגדל בבית הכנסת (מקום שקורין בתורה) וכר ואחר כך הולכין הרב והחשובין עמו ומביאין הכלה. ובספר איגרא דפירקא מביא יסוד לזה מזה לבראשית שציינתי לעיל. (עמוד מט א) ויביאה אל האדם — מכאן אולי פנא דבעי אורא דכלה לאעלח ברשותא דחתן (כלומר — כשהחתן כבר עומד תחת החופה הנחשבת כרשותו). בקשר לזה יש להעיר על מקור יותר ברור ומפורש בזהר תרומה קמה ה: ואעיל החתן לחופה בקדמיתא. וראה רש״י עה״פ „ה' מסיני בא” (וזאת הברכה פסוק ב) יצא לקראתם וכר כחתן היוצא להקביל פני כלה, שנאמר לקראת אלוקים (שמות יח) למדנו שיצא לקראתם. ובמטה משה: וכשמוליכין החתן לחופה וכר ואח״כ מביאין הכלה.

שירותא דצלותא

י. ברין חבא:

החזן מקדם את פני החתן בברוך הבא המסורתי, ויש שמוסיפים: חתן דומה למלך. ובעוד שהכלה ושובינותיה צועדות לקראת החופה, צועדים לקראתה ששיריני החתן ואורחים נכבדים, וכשמתקרבים זאין, מתחילים הם לסגת אחרנית עד מתחת לחופה. מנהג זה נרמז במהרי"ל, וז"ל: ומביאין את הכלה עם כלי זמר עד פתח בית הכנסת וכו' וממתנת שם עד שמוליך הרב את החתן על המגדל בביה וכו' ואחר כך הולכין הרב וחשובין עמו ומביאין הכלה. ומפורש מביאו הטי"ז לשריע אהיע סימן סה אות ב וכותב: „וראיתי בקצת מקומות שהרבה אנשים, חשובי העיר, הולכים באמת לקראת הכלה וכשמתקרבים אליה חוזרים לאחוריהם להחופה וזה נקרא גיב לוייה, ונכון הוא. גם הבי"ש שם מביאו בשמו. המנהג ביסודו נשען על פירוש רש"י לגמ' מגילה (כט א בדיה להכנסת כלה): „ללות מבית אביה לחופתה, ומכאן דייק בעל בית שמואל לשריע שם: ומה היה נ"ל הגון ללות בזמננו הכלה כשמביאים אותה תחת החופה, כמו שנהגין לעשות לחתן, אדרבה, היא עיקר, שהרי לא נזכר אלא „הכנסת כלה, וראה העדותנו לעיל, למנהגים לפני החופה" אות א.

פרק ט

מנהגים

בשעת החופה

א. הסיבוב המשולש

עם כניסת הכלה תחת החופה מכריז החזן „לקראת כלה, והיא עם שושבינותיה מסתובבות ג פעמים מסביב לחתן; ויש נהגין ג פעמים, והכל לפי מנהג המקום. בראשונה (ז) החזר מנהג זה בתשב"ץ קטן (סימן תסה) וכן במטה משה בשמו, וז"ל: ואחר כך מביאין הכלה ומוסרין אותה להחתן ג פעמים וכתב מהר"ם טעם למנהג זה, נגד כי יקח איש אשה וגר, וכי יקח איש אשה ובעלה וגר, וכי יקח איש אשה חדשה וגר — רמז ג מסירות ובליקוטי מהרי"ח מביא מנהג לסבב ג פעמים, ומנהג זה מקובל בירושלים ע"ה"ק, ומנמקו ע"פ מה שמוכר בתיקוני זהר תיקון יג עה"פ נקבה תסובב גבר (ירמיהו ל כא). עיי"ש ההסבר. ובספר מקורי המנהגים (סימן עד) משהו זאת לג' כריכות בתפילין, המיוסדות על הפסוק וארשתין לי לעולם שתיקנן המקובל מהר"ן, בעל מצת שמורים זצ"ל. (וראה ההערות בסידורנו חלק א עמוד כה). ברוקח מובא מנהג, שלפני סבבו השושבינות את החתן בשעת עלייתו לתורה בשבת של שבעת ימי המשתה וברכו אותו ג פעמים (שם שנג). וי"א שהוא כנגד ג דברים אשר האיש מקדש את אשתו — בכסף ובשטר ובביאה. וי"א כנגד ג דברים שהוא מחוייב לתת לה — שאר כסות ועונה (סידור רשב"ן). את עצם הסיבוב מנמק בעל שער הכולל לסידור הרב בשם תורת חיים לאדמ"ר מהר"ב ז"ל, וזה לשונו בספרו, פרשת וישב פרטה טו: מענין שהראו ליוסף בחלמו שהוא יהיה המשפיע לשבטים והם יהיו המקבלים ממנו, בביטול המקבל להמשפיע, עד שיסובב אותו מתחלה כנקבה שמתחלת תחת החופה תסובב את החתן ואח"כ מתיחדת עמו ונעשית מקבל ובטלה אליו ועיין רמב"ן על התורה ע"פ תסבינה אלמתיכם" (שם שער לד). וכעין זה מביא בעל טעמי

שירותא דצלותא

המנהגים בשם ספר קרבן עני לפרשת בראשית — כי עד הנה לא היה לו אור מקיף, ועתה כשזכה לאשה וכו', כידוע מכתבי אריז"ל.

ב. מי אדיר

בעוד שהושבינות והכלה מסתובבות מסביב לחתן, שר החזן את הפיוט:
„מי אדיר על הכל, מי ברוך על הכל, מי גדול על הכל, מי רגול על הכל, הוא יברך את החתן ואת הכלה“.

חיפשתי ומצאתי חרוזים אלה בספר ישן „ברכת המזון, דפוס דירנפורט“, משנת תנא, המיועדים לשיר אותם תחת החופה. אבל יש להניח, שכאן לא מקור הראשון, ולע"ע לא הצלחתי לבררו, ויבואו אחרים ויתרמו חלקם, כדי להגדיל ולהאדיר מנהגי ישראל. יש מקומות ששרים זמר אחר, ובנוסף דלקמן:

מי בן שוח, שושן הוחי, הוא יברך את החתן ואת הכלה.

בליקוטי מהרי"ח מביא המחבר ז"ל בשם ספר שר' דבר משה תנינא סימן קט, שהוא מיוסד על המדרש שה"ש פרשה ב' לפסוק „כשושנה בין החוחים“ — עשרה בני אדם נכנסים לבית המשתה ואין אחד מהם יכול לברך ברכת חתנים, בא אחד מהם ופתח פיו לברך ברכת חתנים, למה הוא דומה — כשושנה בין החוחים — וזה שייסד הפייטן: בי בן שוח, היינו לברך ברכת חתנים? שושן הוחי — ר"ל שדומה לשושנה בין החוחים, הוא יברך וכו'. וראה שער הכולל לסידור הרב בעה"ת, שער לד, המביא זאת בשנוי קצת וללא ציון מקור הנ"ל. לא מצאתי מקורו של חרוז זה.

ובספר שלחן העזר מביא המחבר ז"ל, הי"ד, מעשה רב מהגאון הצדיק מהרי"ל דיסקין שליט"א, אבדק"ק ירושלים ז"ל, ושאותה סיפר הרה"ח הדרשן המפורסם מ"ה רבי בן ציון יאדלער שליט"א „שפעם אחת לא היה בשעת החופה מי שיכול לומר החרוז פי אדיר, והמסדר קדושין היה גאון וקדוש האבדק"ק בריסק זצ"ל, ולא רצה לסדר קדושין עד שיזמרו מקודם „מי אדיר“, שלא לבטל ח"ו מנהגן של ישראל. בספר אבני שוהם מובא מנהג אחר, והוא: עם כניסת החתן לחופה שרים „מי אדיר“, ואת פני הכלה מקדמים בזמר „מי בן שוח“. רמז מפורש על שייכות הפסוק כשושנה וגר' לכאן, רואים אנו בזהר, שמיני עמוד לו ב ז"ל: רבי יוסי פתח ואמר כשושנה וגר' וע"כ מאן דאנסיב בעי לשבחא ליה לקב"ה ולשבחא לה לכנ"י וכו'. וראה הגהות ניצוצי אורח שם אות ג. וראה זהר ויקרא לו ב ז"ה ויהי ביום השמיני ומה שנדרש שם ע"כ שם בשה"ש כשושנה בין החוחים.

ג. עמידת הכלה לימין החתן

— זהו מנהג ישן שהוכר ברוקח (שנג) ז"ל: ועומדים — הכלה לימין החתן, סמך — נצבה שגל לימין (תהלים מה י) סוף תיבות כלה. במח"ו הוכתב אופן עמידת המברך בלבד, ומדגש: כך צריך להיות פניו כלפי מזרח בברכת חתנים. גם בין מנהגי מהרי"ל מובא מנהג זה ומתוך אותו טעם ונימוק של הרוקח, אלא שמסיים שם: כשאומר שמח תשמח הופך פניו נגד חתן וכלה. שנוי במחלוקת אופן עמידתם של חר"כ. לפי מהרי"ל ומהר"ם מינץ עומדים הם כשפניהם לדרום; הבאר היטב לסימן סא סע"ק ז מביא מנהגים שונים בזה: עמידה לצד מערב ופניהם לצד מזרח, נגד ארון הקודש, והמברך מצדד עצמו ופניו למזרח.

שירותא דצלותא

(כמו במדור הנ"ל) ויש מעמידים חרי"כ לצד דרום ויש לצד צפון, ולבסוף מביא הוא בשם כנסת הגדולה, שבזמננו לא מקפידים על זה. בעל ערוך השלחן (לאה"ע סימן סב אות ט) כותב — דמנהג פשוט אצלנו שהחרי"כ פניהם למזרח. ובעל קיצור שרי"ע סימן קפו במנהגי החופה אות ה: "מעמידין את הכלה לימין החתן והמברך מצדד עצמו ופניו למזרח" — וכך נוהגין. וראה כרם שלמה לאה"ע שם. בספר חופת חתנים מביא מרח"ד"א בשם כתבי ארי"ל — שבזמננו אחר התורבן צריך להעמיד החתן לימין הכלה עשה"כ השיב ימינו אחר (פסוק באיכה). בקשר לזה יש להעיר על זהר מפורש שהכלה צריכה לעמוד משמאלו של החתן וז"ל (זהר פנחס רל ב) "חתן לימינא, כלה לשמאלא כד אתיין לה לחופה". ועיין בשדה חמד מערכת חרי"כ אות ל.

ד. עמידה בשעת החופה

טכס הנשואין כולו נערך בעמידה, וכן הקהל עומד עד הסוף. אסמכתא מפירשת למנהג זה מצינו בתיקוני זהר, תיקן י: צריכא עמא קדישא למיקם בעמידה קדמיהון עם חזן לברכא לון בוי ברכאן ולקדשא החתן והכלה בקדמיתא בקדושים. ובעמדם עמא קדישא חזון לברכא לון, חזון קדישין דהוו מנגנין בגדפייהו. תרפינה גדפיהון.

רבי יעקב די קאשטרו ז"ל, הנודע בקיצורו בשם "מוהריק"ש", כותב בספרו לחם רב (סימן סא) — "לפי שמברכים את כללות ישראל, ישמע בערים יהודה ובחוצות ירושלים, ולברך את ישראל צה ה' בעמידה, כמ"ש רז"ל — כה תברכו — מעומד, לפיכך עומדים כולם בשעת הברכות". הבאר היטב לאה"ע סימן סב אות א מביא בשם כנסת הגדולה: ומחייבים לעמוד כל העומדים שם וכר בשעת ברכת זו ברכות. והטעם — משום שחתן דומה למלך, ע"כ חולקים לו כבוד הראוי. כאן מדובר על עמידה בשעת הז' ברכות בלבד, אבל בעל כנסת"ג מביא בשם ת"ח אחד שאמר לו בשם ספר הפליאה, "אף ברכת אירוסין במשמע, ובעל שלחן העזר מביא כך בשם ספר אמרות שלמה ענף ה סע"ק ה. וראה ספר האלף לך שלמה להגר"ש קלוגר ז"ל חלק ג וד לאה"ע סימן קטן וניצוצי זהר להגר"ר מרגליות לתיקוני זהר שם אות ט.

ה. אל מלא רחמים

נהוג להזכיר לפני עצם טכס הנשואין את הורי חרי"כ שנעדרו, ר"ל, ולהתפלל לעליה נשמותיהם. למנהג מקובל זה ישנו אסמכתא בזהר לפנחס (ריט ב) ושם כתוב: ישמח ישראל בעושי וכו' בעושו מבעי לי, אלא אליו קב"ה ושכינתיה ואביו ואמו, דע"ג דמיתו, קב"ה אעקר לון מגן עדן ואייתי לון עמיה להאי חדוה לנטלא חלקא דחדוה עם קב"ה ושכינתיה. ועיין שם בכל הקטע וכן לעיל עמוד תשי דיבור המתחיל ואם, וראה ספר טעמי המנהגים (הנדפס מחדש עמוד י"א) וניצוצי זהר לר' ראובן מרגלית לזהר שם.

ו. ברכת אירוסין

את עצם טכס הנשואין פותחת ברכת אירוסין, וקדמת לה הברכה על היין. וראה ההערות לברכה זו במקומה, ועל עצם הצורך ביין בנשואין ראה הערותינו על ענין זה בפרק ה שלפנינו, וכן על טעמת הכוס ע"י חרי"כ ושכירתו ע"י החתן.

שירותי דצלותא

ז. הקידושין

אחרי ברכת אירוסין מקדש החתן את הכלה בטבעת של זהב שאין בה אבן טובה (ולא פיתחי חותם) וראה ע"ז ועל שאר הפרטים בפרק ו שלפנינו אות ג.
והרי הערה על כסוי פני הכלה בשעת הקדושין: הרמ"א בסימן לא סע"ב כותב בשם רשב"א: גם נוהגין לכסות פני הכלות הצנועות ואינן מקפידות במה מקדש (אם הוא שוה פרוטה), ועיין כל הקטע שם וב"ש שם אות ה וח"מ אות ז ובאר היטב אות ד ופתחי תשובה אות ה במטה משה כתוב בשם צדה לדרך: „במקומות יש שנוהגין לגלות פני הכלה קודם הקדושין. בטילטולה חזרו לנהוג כן וישר כוחם". — וראה חופת חתנים סימן ר, ומכאן המנהגים השונים שאנו עדים להם. והמדקדקין במצות לפי תורת החסידות של בעל שם טוב הקדוש זצ"ל נוהגין בכסוי אפילו בשעת הקדושין.

ח. מזל טוב

אחרי הקדושין, לפני קריאת הכתובה, שובר החתן (ברגל) כוס של זכוכית ואח"כ מאחל להם הקהל „מזל טוב". ויש מקומות ששוברים את הכוס אחרי השבע ברכות ואז מאחלים „מזל טוב", והכל לפי המנהג. וראה הערותינו לעצם המנהג של שבירת הכוס בפרק ה שלפנינו. וכשלעצמו מיסודו של מהר"ם מינץ הוא (סימן קט) הכותב: ואז, כשנתקדשה, יאמרו כל העומדים „מזל טוב".

ט. הקראת הכתובה

אחרי ברכת אירוסין וקדושין מקריאים את הכתובה. וראה הערות מפורטות על מנהג זה בפרק ג שלפנינו אות ו.

י. מסירת הכתובה

אחרי הקראת הכתובה מוסר אותה החתן לכלה (כשאינה חר"ג). וראה על זה הערותינו בפרק ג אות ז.

יא. ברכות נשואין

אחרי מסירת הכתובה מוזגין את הכוס שנית לשבע ברכות (בצירוף הברכה על היין). הנקראות ברכת נשואין או ברכת חתנים. ע"פ רוב מברך אותן המסדר קדושין, אבל אם רוצים להרבות בכיבודים, נוהגין לחלק לפי הצורך. בעל שלחן העוזר מביא בשם ספר עצ ארזים לאה"ע סימן סב סע"ק א — דבמדינתו נהגו לחלק את השבע ברכות שתחת החופה החופה, שש הראשונות מברך אחד מקרובי החתן וברכת אשר ברא מקרובי הכלה. וכתב עוד שיכלים לחלק גם השש ראשונות ולמעשה תלוי הענין במנהג המקום, ואין סדר קבוצ בזה. ואע"ג שאין (אחד) מברך לכולן, דאינן מעכבות זו את זו (עצי רזים שם). החתן והכלה טועמין מכוס של ברכה וראה הערותינו לטעימת הכוס בפרק ה שלפנינו.

שירותא דצלותא

פרק י

מנהגים

אחרי חתונה

א. חולכת הכלה לחדר היחוד

אחרי החופה מוליך החתן את הכלה למקום המיוחד ליחודם. ואל תקרי „הליכה“ אלא „הולכה“ ומי שקורא לזה „הליכה“, אינו אלא טועה. ומנהג זה נשמר גם אצל המקפידים ביותר על מדת הצניעות. מכיון שהולכה זו תופסת מקום בהלכה. נבהיר את הענין. עצם היחוד הנו לפי דעת רוב פוסקים עיקר חופה, שעל ידה האשה נקנית לבעלה אבל הסימן (בסימן נו לאה"ע אות ד) סובר, שכבר הולכת הכלה ע"י החתן נחשבת כמסירה לרשותו וז"ל: לפי שלדין שהולך החתן עם הכלה מן החופה שלנו (רוצה לומר, היריעה הפרוסה על ד קלונסאות) לבית הנשואין, שפיר קונה מצד מסירה לרשותו. ושם בסימן סד כותב הגאון לענין חופה ואלה הם דבריו ביחס לענינו: אע"ג דחופה אינו קונה באלמנה, היינו מצד החופה עצמו אבל יש כאן קנין (נוסף) מצד מסירתה לרשות הבעל — כל שהולך עמה הבעל מן החופה להוליכה לבית הנשואין באותה הליכה קונה אותה וכו'. אמנם תב"ש שם אות ו חולק עליו, וראה פתחי תשובה לסימן נה אות ב. ובשלחן העוז מביא המחבר בשם ספר פרי האדמה (חלק ג עמוד י) דלדעת ה"מ בהולכה זו שהחתן מוליכה בידו לבית הנשואין, קונה אותה בהולכה זו, ולשם דיוק יאמר כאן, שבסימן עצמו לא התכרה אחיות יד הכלה ע"י החתן, אלא שם מדובר סתם — שמוליך אותה. אבל, כאמור, ונהוג שהם הולכים שלובי זרוע, והצנועין מושכין את ידיהן ואוחזין יד הכלה בלבד, ומנהג זה, כנראה, נתקבל מהספרדים, ובשלחן עוז שם מביאו כמנהג ארץ ישראל, לפי מה שכתבו לו משם בשם ספר התקנות של מנהגי עיר הקודש ירושלים בדיני קדושין הנדפס בשנת תר"ב ומביא שם בשם ספר „עזר המפקד“ חלק אה"ע הלכות קדושין להגאון אבדק"ק קיירא מצרים, בנהר פקוד אות יב שם — שטרח בסעמו של מנהג זה ומברר שם טעם אחר, והוא: כדי שלא יהי הפסק בין ברכת נשואין לבין היחוד (ולפי ספר המקנה (קרא) נחשבת הליכת להפסק, לפיכך אוחז החתן יד הכלה בשעת התליכה לחדר היחוד — כדי להסמך ביותר את הקנין לר ברכות). וראה השלמות והוספות לעמוד זה.

ב. היחוד

החתן והכלה נכנסים לחדר מיוחד ואוכלים בצותא, והתייחדות זו היא לפי דעת רוב פוסקים עיקר חופה, שעל ידה האשה נקנית לבעלה, כנ"ל. מהרי"ל מביאו הראשון (?) ומתוך המלצה מפורשת וכמנהג קדמונים, אבל בדורו כבר לא שמרו עליו ח"ל (בהלכות נשואין): „אמר מהרי"ל סג"ל, מנהג שאחר הברכה שאוכלין החתן והכלה יחד ביצה ותרנגולת, והיה מנהג קדמונים ליחדם בחדר אחד בזמן אותה סעודה (כמנהגנו) ויצאו כל העם. ואין שם רק אשה אחת המשרתת להם ואח"כ נכנסין כל הקרובים ומי שירצה ואוכלים ג"כ עמהם כדי לשמחה (לשמחם?) והאידינא. נשכח המנהג ונכנסין הכל בראשונה ואין שם שום יחוד“ — ומסיים שם „ולא נכון“, כלומר מה שלא שומרים על מנהג זה של „יחוד“. ברזק מובא בדרך רמז בלבד וז"ל: — ואחר הברכה נותנין להם לאכול דבש וגבינות ע"ש דבש וחלב תחת לשונך. מפורש מובא ברמ"א לסימן נה הכותב: והמנהג פשוט לקרות עכשיו חופה

וכר ואח"כ מוליכין אותם לביתם ואוכלין ביחד במקום צנוע, (כלומר — ביהדות) והו' החופה הנוהגת עכשיו. וראה שו"ע שם סע"ק ב' והמפרשים שמסביב לו. ועיין בב"ש לשו"ע נה' אות ה' כותב: „אבל עיקר החופה מה שאוכלין החתן והכלה יחד אחר החופה, לכן יש למנוע באותה שעה לכנוס שם רבים“, והמדקדקין במצות מקפידים על זה. וראה ערוך השלחן שם אות יא מש"כ ע"ז וכן בסידור דרך התיים בסדר נשואין — דעיקר החופה שמתחדין אח"כ בחדר, אפילו שא"ר לביאה, כגון נדה או שבנ"א נכנסין ויוצאין שם, אעפ"כ הוי חופה גמורה וקונה בבתולה קנין גמור, וכר' — וצריך לייחד החדר לחתן והוי כמו יבניסה לביתו. כל זה אמור בנשואי בתולה, אבל בנשואי אלמנה צריכים יחד הר"ל"ב, עיי"ש. ועיין היטב על ענין זה בפתחי תשובה לסימן נה' אות ב' ומה שכתב בסופו שם משעה"מ בענין עיקר מהות החופה, ושם בסימן סב' אות א', עיי"ש היטב. וראה חכמת אדם כלל קכט אות א' וקצו"ע סימן קמח אות א' וספר שלחן העזר הדין על השאלה — אם צריכים עדי יחד במו עידי קדושין.

בקשר למנהג זה יש להעיר על מקור מפורש בזהר פנחס רמא ב' ז"ל: באתי לגני וכר' כלה עיילת לחופה ובעת למיכל, דין דייכול חתנה בה' דה' וכר' הואיל ואמינא לגבה ולמיכל בהדה לחופה, אכלתי יערי עם דבשי. ואגב ארחא למדין מכאן שהכלה נכנסת ראשונה לחדר היחוד, כדלקמן וכמפורש בזהר תרומה קלג ב' — וכדין בעלה אתתקן לגבה לאעלא לחופה וכר' הא בעליך ייתי לגבך וכר'. וראה שם קלד' א' ההפך, ואולי יש לומר שזאת מוסב להחופה במוכן המקובל. ושם קלז' א' ישנו רמז קל למנהגנו להכניס גם את הקהל תחת החופה, וז"ל: — דא איהו חופה, דחפיא על כלא.

ולבסוף יש להעיר על המנהג המקובל, שהכלה נכנסת ראשונה לחדר היחוד, ואילו לחופה נכנס קודם החתן, כמבואר לפנינו בפרק ח' אות ט'. לעצם המנהג מצא הרב הצדיק הגאון הגדול רצ"א מדינוב זצ"ל בעל בני יששכר, רמז ואסמכתא בזהר, והוא כותב ע"ז בספרו אגרא דפירקא אות סז: מנהג ישראל תורה היא. — שהחתן נכנס תחלה לחופה ואח"כ מביאין הכלה, וביחוד להפך — והוא מבואר בזהר (בראשית מט' בפסוק ויבן ה"א את הצלע: — מהכא אוליפנא דבעאן אבא ואמא דכלה לאעלה ברשותיה דחתן וכר' מכאן ואילך בעלה ייתי לגבה, וכר'.

פרק יא

הברכות

(בירורים)

ברכת אירוסין וברכת חתנים — אלו הן הברכות הנאמרות תחת החופה; השם הכולל שלהן הוא: ברכות נשואין. בכללן הן תשע, בצירוף הברכה על היין הנאמרת פעמיים, לפני ברכת אירוסין ולפני ברכת חתנים. הברכה הראשונה היא:

ברכת אירוסין

— והיא פותחת את טכס הנשואין. ננסה להבהיר כמה נקודות:
(א) מקורה בגמ' כתובות ז' ב'. במסכת כלה רצו ללמוד מן הפסוק „ויברכו את רבקה“ (בראשית כד' ס') שהיא מן התורה, כדגרסינן שם; ומניין לברכת כלה מן התורה, שנאמר ויברכו את רבקה, וזאת לפי תפישת התוספות לגמ' כתובות שם ד"ה שנאמר, וראה והשות ב"ח לאה"ע סימן לד' בדי"ה המקדש, אבל במסקנא שם — „אלא אסמכתא היא“. והב"ח שם. מדי"ס מלשון הרמב"ן והמחבר — „דילפותא גמורה היא“, עיי"ש.

שירותא דצלותא

(ב) נחלקו הפוסקים אם היא נמנה על ברכות המצות או על ברכות ההודאה. וראה רמב"ם הלכות אישות (פרק ג הלכה כג), ר"ן לפסחים פרק א דף ד ד"ה ולענין מש"כ בשם חלכות גדולות ומה שדייק מרמב"ם הנ"ל ורמב"ן, ורא"ש לגמ' כתובות שם אות יב; ועיין בית יוסף לסימן סב ד"ה מברכין, ובדרישה לטור אה"ע שם סימן לד אות א. לפי זה תוריע מד ב היא נמנית על ברכות הנהגין.

(ג) זאת לדעת, שביחס לברכה זו חל שנוי בזמן אמירתה; כי בתקופת התלמוד היו המנהג לקדש אשה בוגרת או קטנה ולברך בבית אביה ברכת אירוסין ולהשאירה ברשות האב עד הזמן המדובר או עד שנתבגרה ואח"כ הכניסוה לבית החתן ואז בירכו ברכת חתנים כדגרסינן שם: מברכין ברכת חתנים בבית חתנים וברכת אירוסין בבית האירוסין, והמנהג הזה נשתמר עוד בתקופת רבותינו הראשונים, שכן כך יש ללמוד מהמעשה המובא במח"ו (עמוד תקפ"ז) וכן בליקוטי הפרד"ס בסוף הספר: — מעשה בחתן אחד שעשה אירוסין ונשואין ביחד — שמ"מ שלאוו כולי עלמא נהגו בכך. הנחה זו מתאשרת בדבריו ובנימוקו של בעל מח"ו שם (עמוד תקפח) "שמנהג זה שנהגו לעשות אירוסין ונשואין ביחד, לפי שאינם רוצים לעשות סעודה לאירוסין, שאם עושין אירוסין קודם לנשואין יהא גנאי לחתן וקרוביו אם לא ירבו בסעודה כל היום, ולפיכך יש בני אדם שעושין אירוסין ונשואין ביחד (כמנהגנו) ונסטור בסעודה אחת". מכל האמור יש להניח, שמהאי טעמא בטל המנהג שנשתמר החל מן תקופת התלמוד עד תקופת רבותינו ראשוני ראשונים, וכל סדר הברכות התחילו בזמן בין הזמנים לערוך ביחד, כמנהגנו. הטור מביאו כבר וכותב (בסימן סב) והאידנא אין נוהגין ליארס אלא בשעת חופה יכו'. ובהגהות מיימוניות לרמב"ם הלכות אישות פרק י אות ג: וכשמברכין גם ברכת אירוסין בפעם הזאת, כאשר נוהגין בכל אלו המקומות, מברך על היין שתי פעמים (כמנהגנו). וראה רוקח סימן שנא והמנהיג ה' אירוסין ונשואין אות קה וקו. וכך נתקבל המנהג במרוצת הימים כמנהג קבוע.

(ד) אימתי מברכין — זאת שנוי במחלוקת. הרמב"ם מצריך לברכה לפני הקידושין — כמנהגנו, וכותב (בהלכות אישות פרק ג הלכה כג) כל המקדש אשה וכו' צריך לברך קודם הקידושין וכו' כדרך שמברכין על כל המצות ואח"כ מקדש. וראה הגהות מיימוניות שם אות ס המעיר: "כך נוהגין בארץ מערב אבל במלכיות אלו אין המקדש מברך (כלומר — החתן) אלא אחר (המסדר קידושין) ולפיכך נהגו שאין מברכין אלא אחר האירוסין". שיטת הרמב"ם בסתמכת בעיקרה על דעת הרי"ף (לפי שרית הרי"ף סימן רצג) ותשובת רי"ף גיאת (בספר האשכול הוצאת רצ"א חלק ב עמוד קכט) וכך נראה מסידור הענין שבסדר רב סעדיה גאון (עמוד צז). וראה טור אה"ע סימן לד המביא את השתי דעות כמו בהגהות מיימוניות, כנ"ל. והדעת ב בהגה"מ ובטור שם היא דעת: בה"ג, ומובא באור זרוע חלק א סימן כה בשמו; שאילתות שאילתא טו; ראב"ד בהשגותיו לרמב"ם שם המנמק זאת, כמו הרא"ש, לפי דעה אחת, מפני שהדבר תלוי בדעת אחרים, שאם תמאן האשה ולא תרצה, הרי הברכה לבטלה; וראה מגיד משנה שם בד"ה ודבריו. העיטור חלק ב שער ה ברכת חתנים; תוספות רי"ד לגמ' כתובות שם (הכא ברישא מקדש והדר מברך); בעיטור הנ"ל ובריטב"א (לפי שמ"ק (כתובות שם) מנומק: מפני שהיא ברכה על קדושת ישראל, ולפיכך יש לברכה אחרי שחלה הקדושה (כלומר אחרי הקידושין) כמו בקידוש (שבו"ט) שמברכים כשכבר קידש היום; וראה תפשישה זו לגבי הברכה בר"ן לרי"ף שם הכותב לענינו אבל מחוך אותו הסבר.

שירותא דצלותא

(רין שם דיה ואמר לנו) וראה מרדכי לריש כתובות אות קלא וכל בו סימן עה מהרש"ל לכתובות שם ובהגהות מהר"ם לסמ"ק.

ה) הראש לכתובות שם אות יב הקשה: למה אין מברכין אשר קדשנו וכו' לקדש את האשה? ותירץ: כי ברכה זו אינה ברכה לעשיית המצוה, כי טריה ורביה היינו קיום המצוה וראה רין שם ותירוצו וכן במרדכי לקידושן אות קלג. הסמ"ק בסימן קפג מנמק: כי ברכת האירוסין פושרת את החמן מלכוד לקדש את האשה. ויש מדרש אגדה: העולם הזה אירוסין היו, אבל לימדת המשיח יהיו נשואין (שמו"ד טו אות לו וכן בויקרא רבה ז אות ג). ברכת חתנים

א) בשם זה נקראת השבע ברכות הבאמצות אחרי הקראת הכתובה (בצירוף הברכה על היין הקודמת לה). וכמ"כ בברכת המזון של סעודת נשואין וכן בכל סעודה נוספת הנערכת במשך שבעת ימי המשתה לכבוד המאורע אם משתתף בה. פנים חדשות בלשון חכמים, וראה מש"כ לקמן בהערותינו על משמעות ההגדרה פנים חדשות.

ב) מקורן בגמ' כתובות שם. ושם למדו מהפסוק ויקח (ברעז) עשרה אנשים מוקני העיר וגו', שצריכים עשרה לברכה זו. וראה תוספות שם ד"ה שנאמר ורשי שם ד"ה במקהלות. ועיין בפרד"א פרק יט ובביאור הרד"ל שם אות כה, ומבאן להלכה ברמב"ם שם פרק י הלכה ה האומרת: ואין מברכין ברכת חתנים אלא בעשרה גדולים וכו', והשוה רמב"ם הלכות ברכות פרק ב הלכה ו ואותה ההלכה בטור סימן סב ובשריע שם ובשאר פוסקים דל. ובטור סימן לד מביא בשם רב שמואל הנגיד — שאין ברכת אירוסין צריכה עשרה ורב האי כתב שצריכה עשרה ולזה הסכים א"א הראש"ל דל. ועיין ארחות חיים חלק ב עמוד סד. בשו"ת הרשב"א סימן אלף רו מובא מעשה — על קהל שעשו תקנה מחמת הפריצים שכל מי שיקדש אשה שלא במעמד י, שלא יהא קדושיו קדושין במהרי"ק שרש פד מסופר על ר' משה קפסאלי בקונסטנטינה, שהחרים שלא לקדש בפחות מעשרה והוא מוסיף: ועוד מצאתי בהדיא בחשובה בשם הרשב"א — יש תקנה לעיר הזאת בחרם ובקנס שלא לקדש אשה אלא בעשרה ושליח צבור. ועיין בשו"ת הריב"ש סימן רלב המביא הסכמת הקהלות שכתוב בה — שלא יקדש אדם אשה אלא בקהל עשרה. ועיין פתחי תשובה לאה"ע סימן כח אות ל ולי"א ולבוש באותם הסימנים.

ג) שנוי במחלוקת הפוסקים — בדיעבד אם לא ברכה וראה דרכי משה לטור סב אות ז ובית יוסף לטור אה"ע סימן סה בד"ה ומ"ש גדולים, ועיין שם במש"כ בשם תשובות רשב"א סימן אלף קכו (קסז) ומכתבי מה"ר איסרלן סימן קמ בשם תשובות המיימוני, תלקת מחוקק שם סימן סב אות ג ובית שמואל אות ד וחכמת אדם כלל קכט אות ג, ובשו"ת נדע ביהודה מהרי"ק אה"ע סימן נו מצריך בדיעבד שישמעו הברכות לכה"פ בשעת החופה של בן זוג אחר, ויכונו לצאת בברכותיהם. ועיין היטב בתוספות רי"ד לכתובות ז ב שמלשונו מתברר שלברכה האחרונה, אשר ברא, לא צריכים עשרה. ובשו"ת מהרי"ק סימן קע מביא מנהג יהודי איטליה לקדש קודם בפני ב' עדים בלבד, משום דחיישי לכשפין ושוב חוזרים ומקדשין באפי י ובכנופיא ושם מברכין ברכת אירוסין. היסוד לחשש זה מצינו בתרגום יעזנאן לדברים כד פסוק ו — לא יחבל רחיים ורכב, ועיין בפירוש "יהונתן" שם.

ד) גריסין במסכת כלה: כלה בלא ברכה אסורה לבעלה כגדה שלא טבלה וכו' אמר

המסדר קידושין לוקח כוס יין ביחד וסובר:
(תחתן והכלה יכוזו לצאנו ידיה בברכת היין)

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם בורא פרי הגפן:
ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו
וצונו על העריות. ואסר לנו את הארוסות. והתיר לנו את-

שירותא דצלותא

רבא באיוו ברכה אמרו ברכת שבעה ולא ברכת אירוסין. ומכאן והלכה פסוקה ברמב"ם (הלכות אישות פרק י הלכה ג) האומרת: וצריך לברך ברכת חתנים בבית התחתן קודם הנשואין. ומבורר יותר בטור אהע"ז סימן סב: מברכים ברכת חתנים קודם כניסת חופה (לפי השיטה שחופה היינו היחד, כמבורר בהערתינו ל"חופה" בפרק ד שלפנינו. וראה רמב"ם שם הלכה ז ובמ"מ שם אות ז). ועיין בית יוסף לאותו סימן אהע"ז אות א. ועיין בדרכי משה שם אות א המפרש הענין לפי תפישתו אנו' על ההגדרה "חופה" ומטעם זה חולק הוא על חסור ומסיק שם: אמנם המנהג שלא לברך ברכת חתנים עד אחר שתכנס לחופה. וראה ב"ח ופרישה שם, ומכאן אל בירור הגוססאות:

ברכת אירוסין

בפריה"ג: ראה והערות ל"כוס" בפרק ה שלפנינו ולבדקה זו לפני ברכת חתנים לקמן במקומה. אשר קדשנו כ"ר: ראה והערות לברכות אירוסין בפרק ט בסמ"ח שם לישראל וראה רש"י לכתובות ז ב ד"ה ואסר לנו, ואבודרהם. וצונו על העריות: אבודרהם מפרש: וצונו על הרחקת עריות וכ"ר לפרוש מן העריות. וראה מח"ו עמוד תקפט ורא"ש לכתובות שם ור"ן לרי"ף. ובכל בו: מיד משעת אירוסין קדשנו על העריות, שהוא אסור בקרובותיה והיא אסורה בקרוביו. מקור הסברתו במסכת דרך ארץ רבה (בהתחלה שם) המקדש את האשה, הרי זה אסור עליו שבע עריות. וראה רש"י לבמדבר יא י עפ"י הספרי ועיין רמב"ן לסוף פרשת אחרי וארחות חיים חלק ב עמוד סו. ואסר לנו הארוסות: ראה רש"י ורא"ש ושיטה מקובצת לגמ' כתובות שם. הנשואות לנו: המלה "לנו" הוסיף רבינו תם. (ויפה נימק תוספת זו בעל העמק שאלה, לשאלות, שהעתיקתי לקמן בין ההערות לסיום הברכה, בסוף אות ג). ומובא בשם ברין לרי"ף, בד"ה ואסר, ח"ל: ורבינו תם ז"ל הגיה "והתיר לנו את הנשואות לנו, ובשם גם בב"ח לסימן לד ד"ה מאי. וראה דרישה שם אות ב המוסיף וכן נהג מור"ש (מהרש"ל) וכ"כ בטור שלו (לפנינו בטור — אין הוספה זו). גם משה משה תלמיד מהרש"ל מביא זאת בשם ר"ת, אבל לא גורס הוספה זו. רמז לעצם הדגשה זו יש לדייק מלשון רש"י לגמ' שם בד"ה והתיר לנו: — את נשותינו הנשואות לנו ע"י חר"ק, כך מביע השערה בעל נחלת שבעה, אבל בעל אוצר התפלות מסקפק בזה, ובצדק, משום שתלמיד רש"י, בעל מדיו וכן הראב"ן, לא הביאו ולא הזכירו הוספה זו, שם"מ שלא מפי רש"י יצא הדבר להלכה, רק כפירוש. גם הריטב"א מביא זאת בשם ר"ת, ובשם

הַנְּשׂוּאוֹת לָנוּ עַל-יְדֵי חֲפָה וְקִדּוּשִׁין: בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ מְקַדֵּשׁ עַמּוֹ יִשְׂרָאֵל עַל-יְדֵי חֲפָה וְקִדּוּשִׁין:

שירותא דצלותא

רב האי גאון מביא הוא נוסח מקוצר — „והתיר ע"י חר"ק, ומצדד לו בעצם וכותב „וכן ראוי לומר, אלא שלא נהגו כן“.

ובעל שדה חמד (חלק י"ח אספ"ד, פאת השדה מערכת ברכות סימן כב) מתקשה על עצם הנוסח של „והתיר לנו הנשואות“ דמשמע דאינו רק היתר ולא מצוה, והלא אדרבה מצוה וחובה ליקח אשה בחופה וקידושין, עיי"ש, שהאריך בענין, וכאן העיר יפה במחברות מני קדם הנ"ל, ומצטט הוספה מענינת במדרש אלפ"א בית"א (הוצאת ר"ש ווערטהיימער עמוד קיב) למאמר שבגמרא (חולין קט א) דכל דאסר לן רחמנא, שרא לן כוותיה וז"ל: אסרתי לכם את הארוסות, התרתי לכם הנשואות, והרב המתברר מביע סברה, שכינה זו גרמות בברכת אירוסין שלנו.

חופה וקידושין: זוהי הגירסא המקובלת אצל כל הפוסקים. העיטור (בברכת חתנים שער ה) ניסח: „חופה בקידושין“ ע"פ בעל מתיבתא „דהא קדושין קודם חופה, ולפי שהיא בי"ת הכמוך (לאותיות אה"י, ולפי כללי הדקדוק בלשון הקודש באה תמיד אחריהן, אות פן בג"ד כפ"ת רפויה ולא דגושה) נהגו לומר וקדושין“. השוה ר"ן כתובות שם ד"ה ואסר, ובכל בו סימן ע"ה וביי לטור סימן לד. הריטב"א לכתובות שם אף הוא מביא זאת בשם העיטור ומסיים „וכל זה שלא לצורך“. בשאילתות (טז) מנוסח „קדושין וחופה“, וראה העמק שאלה שם. ועיין רשב"א לגמ' זו בפירושו לברכת אירוסין, ד"ה ואפשר. וראה רא"ש לכתובות שם שכתב לענינו אבל מכאן הסבר על מה שמקדמים „חופה“ ל„קדושין“: — ולהכי נמי הקדימו חופה לקדושין, לומר — והתיר לנו את הנשואות על ידי חופה שאחר ברכת הקדושין. וראה קרבן נתנאל שם אות ד, וחידושי אנשי שם לרי"ף שם אות א, וט"ז לשו"ע אה"ע סימן לד אות ד. ונוסח בעל העיטור הנ"ל נתקבל ע"י הספרדים בסידוריהם.

מקדש עמו ישראל ע"י חר"ק: שלש נוסחאות רואים אנו כאן בספרי רבותינו הגאונים והראשונים ז"ל. יש גורסים כמו שלפנינו, ויש — „מקדש ישראל ע"י חר"ק“ ויש נוסח בקוצר: מקדש ישראל. והואיל ששלשתן מסתמכות על גירסאות שבגמרא כתובות שהיו לעיניהן, מן הראוי לפרט כל הדעות הנאמרות בענין:

(א) לפנינו — מקדש עמו ישראל ע"י חר"ק, והיא נוסחת רב עמרם גאון (דפוס ירושלים): הלכות גדולות (דפוס ויזן משנת תקע"א); ראב"ן (עמוד קכח, דפוס פראג) מח"ו (עמוד תקצב); רוקח (שנא); האשכול (כנראה שהיא ד"ע); המרדכי (לכתובות שם אות קלב); העיטור (ד"ע); התניא רבתי (סימן פט); הגהות מיימוניות (לרמב"ם הלכות אישות פרק ג הלכה כג אות ע); החינוך (מצוה תקנב); וריא"ז (בשלטי הגבורים לרי"ף). באבודרהם דעת עצמו: מקדש עמו ישראל — כך נראה מהתחלת דבריו לב"א. ובנוסחא זו אחו, בסוף דבריו, המחבר בשר"ע אה"ע סימן לד, והיא הנוסחא המקובלת אצל כל רבותינו הפוסקים האחרונים; וראה רמ"א לשו"ע שם, ובקשר להערתו: „כ"כ הרא"ש וכן נוהגין במדינות אלר — יש להעיר שברא"ש שלפנינו כתוב מפורש: „ונהגו האידנא מקדש ישראל ע"י חר"ק, וכמובא בטור, וצ"ע, או שאפשר לומר שהערה מוסבת רק על הסיום „ע"י חופה“

שירותא דצלותא

וקידושין בלבד; וכיוצא בזה מצינו ביחס לראש בהגהת מיימוניות לרמב"ם פרק ג מהלכות אישות הלכה כג אות ע, המצדד שם לנוסח המקובל שלנו, ובסוגרים ניתוסף: "וכן כתב הרא"ש — נהגו האידנא לומר מקדש ישראל ע"י חר"ק" — וגם שם מורגש אותו דבר — שהראיה מרא"ש מתיחסת לעצם הסיום "על די חר"ק" בלבד, עיי"ש. וכן צ"ע בדרכי משת לטור שם אות ב שכתב: והמנהג הפשוט במדינות אלו לומר כמש"כ הטור ולחתום מקדש עמו ישראל ע"י חר"ק וכמ"ש הרא"ש (ז) ואולי היתה גירסא כזו מצויה בנ"פס המור שלפניו וראה שלטי גבורים לרי"ף שם אות ו מש"כ מלשון ריא"ז ביחס לגירסת הרא"ש. וב"ח סימן לד ד"ה מאי.

ואסמכתא מפורשת לגירסא זו מצינו: בש"ס כתב יד מינכען (העתקה ראיתי בספרית רמב"ם ת"א) וכן לפי גירסת ש"ס כתב יד המובאת בשב"ל כתב יד שבאוקספורד מספר 658 ושם נדפסה. אגרת ששלחו אנשי ספרד לרבותינו שבצרפת ואר"א שכנו" וכן תשובה מהם, ומשם נתברר שגירסא זו היתה מצויה בגמרא כתובות שהיתה לעיניהם, וזה לשון התשובה: "ולענין חתימת ברכת אירוסין שאתם מפליגין בה (כלומר — שאתם חותמים בצורה ארוכה, ולא כגירסת הרמב"ם ודעימיה "מקדש ישראל" בלבד, כדלקמן) גם היא בגמ' בהדיא וכר' מקדש עמו ישראל ע"י חר"ק" וכר' וכו'. וזאת התשובה שלהם: "ודע חדעו כי אנו לא נסור ממנהגיכם (ממנהגנו) ולא נסור ימין ושמאל ממנהג קדמנינו ז"ל שהם חותמים, מקדש עמו ישראל ע"י חר"ק, ויש להם כמה ראיות לסמוך עליהן וכן כתוב בסידורים שלנו, בכל סדרי נשואים שנכתב במקומינו ושבאו ממקומות אחרים מארץ מרחקים ובסידורים שכתבו זקנינו וגם שכתבו אנחנו ובהלכות קטועות ובהלכות גדולות (כמו שלפנינו בבה"ג דפוס וייצן משנת תקע"א) ובהלכות קבוצות של מר' יהודאי גאון ז"ל אשר כל בית ישראל נוהגין לעשות כמנהגנו שאנו עושין כחורה והלכה, הסמוכה הראשונה שהיא הלכה רוחת בישראל, בהם וכו' וכו' (וראה לקמן מש"כ בשם "הלכות רא"י המיוחסות לתלמידיו) וראיה לכם והיא דרב אחאי וכו' משמיה דרב מסיים: ב. א. י. מקדש עמו ישראל ע"י חר"ק". (תשובות אלו פורסמו בקובץ תרביץ שנה ח עמוד קסט. נוסף לזה מובא שם מסידור ישן נושן, אורלייניש, שבספריית עיר ברלין ומסידור מגנצא כתב יד המבורג וההעתקות נמצאות בספריית המכון ע"ש רש"י שוקן, ירושלים — לפי תרביץ שנה ח עמוד קסז).

(ב) בגמ' כתובות שלפנינו: מקדש ישראל על ידי חופה וקידושין. וזהו הגירסא: במסכת כלה; בשאילתות (שאילתא טז); בהלכות גדולות (דפוס ורשא); בסדר רב עמרם גאון (דפוס ורשא, והיא מתאשרת באבודרהם שלפנינו, דפוס פראג, המביאה בשמו, ולכן ניתן, אולי, לשער שהיא הגכונה ולא נוסחת רע"ג דפוס ירושלים כדלעיל), וזאת היתה נוסחת הרי"ף לפני שחזר בה, כמו שמובא בשמו בר"ן לרי"ף, לגמ' כתובות שם, וכן ברבינו ירוחם נתיב כב בשמו; ובקשר לזה יש להעיר, שבאבודרהם מובאת מסקנא אחרת ביחס לנוסח הרי"ף, ואלה הם דבריו ונימוקם: "וי"א שאין לומר כאן ע"י חר"ק וכו' וכן בסדר רבינו סעדיה, והרי"ף כתב — שאינו בדין, מפני שהנשואין שייכי באומות (כלומר — גם אצל אומות העולם) ולא קדישי ישראל טפי מהם אלא בחופה וקידושין וכו' ולכך צריך לומר ע"י חר"ק". ואולי יש לומר שהדברים נכתבו לפני שחזר בהם, וכמוכא בר"ן ורבינו ירוחם כנ"ל, ותפס לשון אחרון. וראה ב"י סימן לד, העיטור (חלק ב כו ב דעה אחת שם); האשכול (בשם יש אומרים); הרא"ש לכתובות שם ומובא בטור בשמו בסימן לד אה"ע; צדח

שירותא דצללותא

לדרד וארחות חיים.

(ג) ברמב"ם (אישות פרק ג' ח' כד) הנוסח מקוצר: מקדש ישראל. נוסח זה מסתמך בעיקר על גירסת רב האי גאון וכן של הריף אחרי שחזר בו מנוסח הקדמ. "מקדש ישראל ע"י חריף" — כמו שמובא ברין לריף שם ד"ה ואסר לנו, גירסא שיש לה אסמכתא מפורשת בתשובה אחת שבאותו ענין לרב האי גאון שפורסמה בספר המכיל תשובות גאונים, גנוי קדם. (ספר ד עמוד 47 עפ"י כת"י אוקספורד וכת"י פריז) וז"ל:

ואשר כתבתם ברכת אירוסין חתימתה מהי, כי יש שחותמין בה "מקדש ישראל" בלבד, ויש שחותמין בה "מקדש ישראל ע"י חופה וקדושין" ואנו מנהגנו לחתום על ידי חופה וקדושין, ראוי לחתום כן או לא? — התשובה: — "החתימה בגמרא היא בהדיא מסיים בה מקדש ישראל, וכן חותמין בשתי ישיבות". כנראה שהגירסא בגמרא שלפניו היתה "מקדש ישראל" כמו שהיא מסתיימת בריף שלפנינו, ולא כמו שבגמרא בהוספת "על ידי חופה וקדושין". וממשיך שם רב האי גאון תשובתו: "מימות חכמים ראשונים עד עכשיו ותוספות זו שאתם מוסיפין, וריעותא היא, שאין קדושת ישראל תלויה בכך, ונאה לכם לחזור להלכה ולמנהגנו בהסכמת הכל".

התשובה מובאת גם בחידושי הרמב"ן המיוחסת לרשב"א וכן ברבנו ירחם נתיב כב ובנמוקי יוסף לכתובות שם. גם בסדר רב סעדיה גאון מסתיימת היא "מקדש ישראל", וכן במנהיג (הלכות אירוסין ונשואין), סמ"ג עשין מח בשם "מנהג ערי מערב" וזהי גם דעת עצמם של הראשונים הנ"ל וגם של "אותו רב" המובא במגן אבות למאירי עמוד לב. גם ברשב"א (בחידושי לכתובות שם) מובא הסיום הקצר בשם רב האי גאון המביאה בשם "גמרא היא בהדיא" וכן בשם "ישיבות מימי חכמים ראשונים", ומסיים שם: "ובה"ל רבותי מצאתי ב.א.י. מקדש ישראל ע"י חריף ובכתב יד נמחק ע"י חריף" — אולי הכונה לריף, כמו שמובא ברין שציינתי לעיל. מלשון הסוד בסימן לד ניתן להבין שדעת עצמו נוטה לנוסח המקוצר הזה, ודלא כאביו הרא"ש, עיי"ש. וכן מובא נוסח קצר זה באשכול, בריטבי"א (מקדש ישראל ותו לא); בתשובות הרמב"ם (הוצאת חברת מק"נ סימן קלח) בשם רב אחא וריף (לשון אחרת); וכן ב"הלכות פסוקות" או "הלכות ראוי", (ואשר המ"ל מיחס אותו לתלמיד רב יהודאי גאון ונדפסו בוורסייליס שע"י פאריז בשנת תרמו).

ולבסוף — הרי הערה: הסיום שנוי במחלוקת בגמ' לכתובות שם, והחתימה בשם ומלכות באה בגמ' אליבא חד מאן דאמר, כדגרסינן: רב אחא ברי' דרבא מסיים בה משמיה דרב יהודא ברוך אתה וכו', ואילו משמיה דרב יהודא מביאים אותה שם בלי סיום. על נקודה זו עמד הגאון מהרי"י פיק ז"ל ומובא בשמו בנודע ביהודה, מה"ת סימן פב וכן בכרם שלמה לשר"ע אה"ע סימן סב וז"ל: "ותמוה על כל הפוסקים שלא ירדו כלל לדבר מזה, איך היא ההלכה בפלוגתא זו, ובלי שום פלפול תפסו דברי החותם". וראה מה שתירץ בעל נודע ביהודה שם. ודיוק דומה מעורר הגאון בעל העמק שאלה ז"ל בפירושו לשאלות (טז) ביחס לגירסת רבינו תם ז"ל שהוסיף בטופס הברכה עצמה המלה "לנר" וניסח "הנשואות לנר" וז"ל: ולא שרבינו תם הגיה בגמרא ח"ו נגד נוסח קדמונים, אלא שהגיה יפה ולפי מקומו וזמנו, דכלל גדול הוא — דיש לתקן נוסח הברכה באופן שתבורר הכונה בלשון בני אדם וכמ"ש לעיל וכו' ובימי הגמרא והגאונים ז"ל הבינו פשוט — נשואה, אשת עצמו, וכדאיתא ביבמות (נח ב) אלה נשואה — ידידה, וכנוסה — דחבריה (וראה רש"י במקום) ולאשת אחר (זולתו)

החתן והכלה טועמין מן כוס של ברכה
אח"כ מקדש החתן את הכלה בטבעת ואומר:

הרי את מקדשת לי בטבעת זו כדת משה וישראל:

הקהל עונה:
מזל טוב

שירותא דצלותא

קראו אשת איש. נמצא כי מובן לשון „את הנשואות עיי חר"ק" שהמה נשואות לעצמם, אבל במדינות הללו קוראים לכל אשה נשואה למי שהוא, שהיא נשואה, להכי ראוי לומר „הנשואות לנר".

ולענין עצם הברכה אם החתן בעצמו יברך אותה — ראה מרדכי בשם רב שלום גאון — שאם יש מי שיברך, לא יברך החתן דמיחזי כיוהרא. ומביא זאת בשם תשובת רש"י בשם תשובות הגאונים. מובא גם בנוהג כצאן יוסף מרש"י בשם תשובות הגאונים. ברכה זו וכן השבע ברכות נאמרות על פי רוב עיי „הגדול שבנמצאים שם" — כך מובא בריש ספר מעשה לוקח בשם הר"א בן הרמב"ם

טעימת הכוס: החתן והכלה טועמין מין של ברכה. וראה והערות למנהג זה מכות דין בפרק ה של סדרנו. שבספרנו עדות לישראל

הרי את: אמירה קצרה זו, שהיא החלק העיקרי בסדר, טעונה בירור יסודי ומקורי. ננסה לבררה לכל פרטיה וחלקיה:

הרי את מקדשת לי: — הגדרה זו חוזרת תשנית בהרבה מקומות בגמ' (קדושין ט א ובעוד מקומות בש"ס). **בטבעת זו:** ראה והערות ל„טבעת" בפרק ו שלפנינו וצרפן לכאן. **כדת משה וישראל:** הגדרה זו רואים אנו בראשונה בתוספתא לכתובות פרק ד הלכה ט. אלא ששם היא מובאת לענין אחר, עיי"ש, וזוהי צורתה: משתכנסי לביתי תהי לי לאנתו כדת משה וישראל. (הגר"א עשה שם תיקון סופרים קטן — „לשחכנסי" במקום „משתכנסי", וכנראה, שהגיה ע"פ ירושלמי כתובות פרק ד הלכה ח בגמ' שם, וראה מנחת בכורים שם אות ט). במשנה כתובות (עב א) שנינו: ואלו יוצאת שלא בכתובה, העוברת על דת משה ויהודית, והשוה ירושלמי כתובות פרק ז הלכה ו בשנוי קצת: כדת משה ויהודאי. הכונה שבהגדרה זו מפרשים בתוספות כתובות ג א ד"ה אדעתא — ע"פ מאכרם ז"ל שם „כל המקדש, אדעתא דרבנן מקדש" לכן אומרים בשעת קדושין כדת משה וישראל, והשוה תוספות גיטין לג א ד"ה כל ומפורש ביותר ברש"י שם ד"ה אדעתא, והשוה ראב"ן, שם, עמוד קלג ב (כלומר — אם יארע ביניהם דבר מהדברים שנצטרך לדון הפקעת קדושין, י"י תיקנו לומר כדת משה וישראל). וראה אבודרהם מש"כ בשם העיטור, ופירושו הוא: בזמן שאשה סהורה ולא בזמן שהיא נדה.

ולמעשה: בסדר רב סעדיה גאון (המדפס שלפנינו, עמוד צז) מובא הנוסח דלקמן: **אריסת לי ומקודשת לי** אנתי פלוניתא בת פלוני לידי פלוני בר פלוני בהדין כסא ובמה דאית בה" (השוה רמב"ם ה"א ה"ה והמקור בקידושין מח ב וראה טור סימן כט לאה"ע), ואח"כ מופיעה שם כותרת שבתירגומה ללשון הקודש כה תוארה: אחר כך הוא לוקח את הכתובה ומסרה לאשה ואומר: סבי כתובתיך בידיך דתיעלין בה לרשותי כדת משה וישראל. **ברע"ג** (בשני דפוסים) ובבה"ג חסרה (או הושמטה?) ; בספר תוארה המיוחד לרש"י: תהא

החתן שובר כלי זכוכית ואח"כ קורק את הכתובה ומברכים על הכוס
אלו שבע ברכות (והחתן יכונו לצאת בברכת היין של המברך).

כָּרוֹךְ אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם בּוֹרֵא פְּרִי הַגֶּמֶן:

שירותא דצלותא

מקודשת לי בטבעת זו כדת משה וישראל (שם חלק ב סימן ג); וכך ניתן להסיק מלשון פרד"ס המיוחס אליו, עמוד פז. במד"ו (עמוד תקפו): תהא את מקודשת לי בטבעת זו וכר; ברוקח (סימן שנא): תהא לי מקודשת בטבעת זו וכר, והשוה אבודרהם. ההגדרה "תהא" במקום "הרי" שבגמ', רואים אנו בתק"ז — תהא לי מקודשת בטבעת זו. הנוסח המקובל שלפנינו מובא: בספר איסור והיתר (כתב יד, ומיוחס לרש"י, וראה הערות המר"ל ספר האורה הגהה ב שם), המנהיג סימן קד, תשובות הרשב"א (חלק א אלף קפו) זכר בארחות חיים (חלק ב עמוד נז) בשמו וביחס לרשב"א יש להעיר, שהבית יוסף מביא תשובה זו בסימן לח אה"ע ב"ד"ה על מנת שאני עשיר, אבל העתיק, כמו בארחות חיים הנ"ל, רק התחלת הפסקא וז"ל: "וכ"כ הרשב"א בתשובה וכר הרי את מקודשת לי בטבעת זו, ואין לקבוע — אם כאן נסתיימה היא ברשב"א שהיה לעיניה, או שלא גורס בעצם את הסיים "כדת משה וישראל", וכמו שלא הביא להלכה בשר"ע שלו סימן כו, ועיין בהגהות הרמ"א שם שהוסיף על לשון המתבר: ויש אומרים שיש לומר כדת משה וישראל. בצורה המקובלת שלפנינו אחוזים רבותינו האחרונים, כולם, וכך נכנסה לכל הנוסחאות, לרבות של המקובלים ז"ל.

וראה משי"כ המקובלים ז"ל על עצם הנוסח, המכיל ל"ב אותיות, שהם כנגד ל"ב נתיבות החכמה, ועיין בסידור קול יעקב להמקובל רבי יעקב קאפיל ז"ל שהאריך בענין הקידושין ונתינת טבעת באצבע אמצעית דווקא וכר.

גם השל"ה הקדוש מאריך בענין והכתיב נוסח שיאמר החתן קודם הקידושין וז"ל בקיצור: יכשבא החתן לקדש את הכלה, יאמר: הנני באתי לקיים מצות קדושין כאשר ציוותה התורה לשם יחד וכר ויחשוב בפסוק כי קדוש אני ה', כי אנחנו תלויים בשמו הגדול וכר וכר כי הטבעת שאנחנו מקדשים בה היא עגולה, לתבנית היד"ד שבשם כי היא מחשבה סתימית אשר בה קדושה וגם נקרא רוח הקדוש והיא החכמה" וכר וכר ועיין שם בכל הקטע בסידור ר' קאפיל נגע המחבר הקדוש באותו ענין וכתב בקיצור: — וסוד הקדושין שנותן החתן הטבעת שלו על אצבע אמצעי של הכלה והוא ממון החתן, הוא סוד סתם וחתום ועליו נאמר כבוד ה' הסתר דבר נאבאר לך כ"ז בקיצור וברמיזה ואם תשכיל תבין וכר ועיין בספרו שערי גן עדן באריכות.

הקראת הכתובה: אחרי הקידושין מקריאין את הכתובה, ובדרך כלל מכבדין עם הקראה זו את הרב המסדר קדושין או איש מבובד אחר. וראה ההערותינו ל"כתובה" בפרק ג שלפנינו. שבספרנו עדות לישראל

ברכת התנים

בפרד"ג: ראה ההערות ל"כוס" בפרק ה שלפנינו, והרי הערה נוספת: קביעת מקומה של ברכה זו, בין של אירוסין ובין של חתנים, שנוי במחלוקת הראשונים. הראב"ה קובע מקומה בסוף הברכות ומובא בשמו בד"מ לסי' סב אות ב במדרכי לפ"ק דכתובות אות קלב. וכן מביאו הדרכי משה לטור סימן סב אות ב משמו בשם ראב"ה ומובא בשם בב"ש

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם שהכל ברא לכבודו;
 ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם יוצר האדם;
 ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר יצר את האדם
 בצלמו. בצלם דמות תבניתו. והתקין לו ממנו בנים עדי-עד.
 ברוך אתה יי יוצר האדם;

שירותא דצלותא

לסימן זה אות ב. הסדר המקובל שלפנינו הוא ע"פ רמב"ם וטור (סב בשמו) וכל הפוסקים שקבעו מקומה כאן, ובברכת המזון נקטינן כראבי"ה — ומברכים קודם החמש ברכות ואח"כ על הכוס בפרה"ג (דרכי משה שם). וראה באר היטב לסימן זה אות ב, והערותינו לברכת המזון לקמן. ועיין באר היטב שם אות ג מש"כ בשם רא"ש וטור, וכן נחלת שבעה סימן יב במחודשים שם אות ה ושר"ת הלכות קטנות ח"א סימן ט.

שהכל ברא: מן הברכה שלפנינו מתחילה בעצם ברכת חתנים, שבצירוף הברכה על היין הקדמת לה, הן שבע במספרן. וראה החצרות לברכות נשואין בפרק ט שלפנינו וצדפן לכאן. והגדרה „שהכל ברא לכבוד מיוחדת על הפסוק בישעיהו (מג ז). רש"י לגמ' שם סוברה שברכה זו וכן השניה יוצר האדם אינן מענין „עסקי זוג", ורק מן הברכה השלישית אשר יצר את האדם, מתחיל עצם עניננו. ודבריו אלה מובאים במח"ז (עמ' תקצ) וכן ברין לריף שם באריכות, וכן בכל בו סימן עה ללא הזכרת רש"י (ולעצם מספר שבע כותב הוא: ושבע ברכות אלו כנגד ז' חופות שעשה הקב"ה לאדם הראשון בגן עדן). אבודרהם אף הוא מביא דיוק זה של רש"י ומעדיף פירושו של הרמ"ה — „שנתקנה ברכה זו כדי להזכיר סבת הזוג, שהוא עיקר יצירת העולם התחתון כר לשבת יצירה חוה כבודו של מקום שאין כבוד הבורא צדע אלא ע"י בריתו" וכו'.

יוצר האדם: רש"י שם מפרש בסוף ד"ה שמח תשמח: וכן ברכת יוצר האדם (לא חותמים בה בברוך) שתיקנוה ליצירה ראשונה של אדה"ר וכו' ואם תאמר — למה היא באה מתוך שאנו מברכין על יצירה השניה (הברכה הבאה — אשר יצר), תקנו אף על הראשונה שהיא עיקר ותחלתה. ועיין באבודרהם ובמח"ז.

בצלם דמות תבניתו: בעל אוצר התפלות העתיק פירושים שונים להגדרה זו, כדי ליישב הדיוק „דמות תבנית", שלא שייך לומר אצל הקב"ה, ופלא שלא הזכיר גם את אבודרהם הכותב מפורש, ש„בצלם דמות תבנית" מוטב על אדם הראשון — „רצה לומר — דמות תבניתו, שהוא גופו. הסמ"ק, מ"ע מה, מביא בשם רב סעדיה גאון „ובצלם". אבודרהם לא הזכירה בשם רס"ג, גם בסדר רב סעדיה המודפס שלפנינו הגירסא הרגילה בכל הסיפורים, וראה השלמות הווספות לעמד זה. וגירסא זו מביא בשטמ"ק לכתובות שם בשם רדב"ז. והתקין לו ממנו: זהו הנוסח בכל ספרי רבותינו הראשונים והוא נוסח המקובל בכל תוספות. בספר „הלכות פסוקות" או „הלכות רא"י" (שהמ"ל מיתס אותו לתלמידי רב יהודאי גאון וגרפס בוויטביטליס שעי' פאריז בשנת תרמו) מנוסח „והתקין לו ממנה". לע"ע

שׁוּשׁ תְּשִׁישׁ וְתִגַּל הָעֶקְרָה, בְּקִבּוּץ בְּנֵיהָ לְתוֹכָהּ בְּשִׁמְחָה.

בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ מְשַׁמֵּחַ צִיּוֹן בְּבִנְיָהּ:

שִׁמְחַת תְּשַׁמַּח רָעִים הָאֱהוּבִים בְּשִׁמְחָה יִצִּירָהּ בְּגֵן עֵדֶן

מִקֵּדָם. בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ מְשַׁמֵּחַ תָּתֵן וְכִלָּהּ:

שִׁירֹתָא דְצִלּוּתָא

לא מצאתי בספרים עתיקים סיוע לגירסא זו, אבל יש לעיין בה ולשאול: מאי בינייהו ואולי יש לומר שזה תלוי בפלוגתא שבגמ' עירובין (יח א) אם פרצוף אחד נבראו או שני פרצופים וכו' כדגרסינן שם: רב ושמואל, חד אמר פרצוף וכו'. וראה רש"י שם ד"ה פרצוף: — חילקו לשנים, שהיה מכאן זכר ומכאן נקבה, וד"ה זנב: והיה לו לאדם הראשון ונטלו ממנו ובראו את חוה. ובכך: מאן דאמר זנב או כמו שכתוב בתורה — ויבן ה'א את הצלע אשר לקח מן האדם ויביאה אל האדם (שם ב פסוק כב), לפיו מתאים הגוסס המקובל שלפנינו, וכמו שפירש רש"י לגמ' כתובות שם: ממנו — מגופו, מצלעותיו; ולמאן דאמר דו פרצופים, מתאים לומר "ממנה", כי היא היתה מתחלת ברייתה בריאה בפני עצמה, באופן יחסי. וראה כתובות ח א ורש"י שם ד"ה חדא ותוספות ד"ה חדא ופרישה לטור אה"ע סימן סב אות ב וג. ועיין זהר ויקרא י ב ותזריע מד ב.

ותגל העקרה: ע"ש הפסוק (ישעיהו נד א) רני עקרה (אבודרהם ופרישה שם). בגמ' כתובות שם מנוסח "העקרה" ונוסחא זו ישנה ברא"ש והמקובלים: ר' קאפיל, ר' שבתי ור' אשר הציגוה בסידוריהם וכן ריעבץ ורב בעל התניא, אבל בסדר רב סעדיה, רב עמרם גאון (בשני דפוסים), רי"ף, סוד, אבודרהם, ר"ן לרי"ף שם, "עקרה" בלי ה"א, וכך נראה מספר חולעת יעקב (בסופו שם להמקובל מאיד נ גבאי, מחבר ספר עבודת הקודש) וכן משליה (שער האותיות עמוד קא ב). וזהו גירסת הזהר תרומה קסט ב.

משמח ציון בבניה: כדאמרינן בתנחומא — במה עתיד הקב"ה לנחמה בקבוץ בניה לתוכה בשמחה (אבודרהם בפירושו לברכות הפטרה, בסדר שחרית של שבת). בעל העיטור מביא מתשובות רב שרירא גאון סיום אחר והוא: משמח עמו ובונה ירושלים. וראה אוצר התפלות המביא שם כל הקטע של העיטור. ובקשר לזה יש להעיר, שבעל לחם משנה לרמב"ם (הלכות ברכות פרק ב הלכה יא) מביא אותו נוסח, שכנראה, שהיה ברמב"ם שלפניו ח"ל: משמח עמו ישראל ובונה ירושלים, כך כתוב בספרי הדפוס, והוא קשה, דהא אין חותמין בשתיים וכו'. וראה אוצר הגאונים לכתובות עמוד כז וספר האשכול, (הוצאת אלבק עמוד 193 הערה ח, ע"י ש.), ומחברות מני קדם" לרב י. ל. ולוטניק, (יוהנסבורג תשכ). באנציקל. התלמודית מובא סיום זה מרמב"ם כתב יד תימני וכן מסידורי התימנים.

שמח תשמח: רש"י שם מפרש: ברכה לתת כלה שיצליחו בשמחה ושוב לב. במדיו מובא פיוט נאה הנאמר לכבוד המאורע והוא "רשות לשושבין הכלה", שכשלעצמו הוא פירוש לברכה זו וד"ל: ישמח חתן בכלה, כלה תשמח בחתן, בבנים ובני בנים, בעושר ובעוסיים, בבנים עוסי תורה ומקיימי מצות בישאל (שם עמוד תקצט סימן תצ). כשמחך

בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם אֲשֶׁר בָּרָא שָׁשׁוֹן
וְשִׂמְחָה. חֲתָן וּבָלָה. גִּילָה רְנָה דִּיצָה וְחֻדָּה. אֶהְבָּה וְאַחְוָה
וְשָׁלוֹם וְרַעוּת. מְהֵרָה יְיָ אֱלֹהֵינוּ יִשְׁמַע בְּעָרִי יְהוּדָה וּבְחוּצוֹת

שירותא דצללותא

יצירך: רשי שם: — כמו ששמחת את אדם הראשון (ומיוסד על האגדה בב"ר פרשה
יח אות ב — תני לה בשם רשב"י: קישטה (לחזה) ככלה ואח"כ הביאה לו). חתן וכלה:
הברכה האחרונה מסתיימת „חתן עם הכלה" וראה ההערות שם.

רעים האהובים: זוהי נוסחת הגמ' כתובות שלפנינו, וכך מנוסח: בזהר (דפוס מנטובה
תרומה קסט ב), ברמב"ם (הלכות אישות), ברא"ש ובטור. בסדר רס"ג, רע"ג (בשני דפוסים),
אבודרהם, רבינו ירוחם, צדה לדרך „רעים אהובים". וכך נראה מספר תולעת יעקב הג"ל.
ברמב"ם הלכות ברכות מנוסח „רעים ואהובים" ולנוסח זה ישנה אסמכתא בזהר תרומה
שם, דפוס זולצברך (לפי מחברות מני קדם הג"ל) וכן בהלכות ראו הג"ל עמוד 84, בשאלות
לחיי שרה. הנוסח המקובל שלפנינו הוא ע"פ סידורי המקובלים: רי"ק, ר' שבתי ור' אשר
וכך ניסחו הרב בעה"ת וריעב"ץ. המדקדק המפורסם בעל ויעתר יצחק עשה תיקון סופרים
וממליץ לנסח „כדי להשחת המתואר לתואר", „הרעים האהובים" ובעל עבודת ישראל סמך
ידיו עליו והציג בסידורו אותו נוסח; ברם, כשהמדובר על המלצה בלבד, ניחא, אבל מנין
לשלוח יד ולשנות למעשה, נוסחות קדומות ומקובלות, ללא אסמכתא הראויה לשמה?

ששון ושמחה: י' לשונות של שמחה יש כאן וכן „חתן וכלה" כגירסת הגמרא
כתובות שם. וראה פירוש הסבר ללשונות אלו בטעמי המצות לריקנטי. הנוסח שלפנינו הוא
לפי גירסת הגמ' כתובות, וכך גורסים הרי"ף, מח"ו, רמב"ם, רא"ש וטור (בשניים קטנים,
של השמטת ואריזין). וחדוה: ע"פ מח"ו, רמב"ם ורא"ש. אהבה ואחוה ושלום וריעות: ע"פ
נוסחת הגמ' ורא"ש. במח"ו „שלום". בזהר תרומה קסט ב ישנם שני סדרים וראה ניצוצי
אורות שם אות ב משי"כ על עצם הסדר, עיי"ש היטב. בסדר רע"ג ורב סעדיה גאון ובאבודרהם
בשנים ניכרים. בסידור עבודת ישראל וכן באוצה"ת מעירים שמנוסחת הספרדים הושטו
„רנה וחדוה" וכן הושטו בשליה (עמוד קב) וזה לפי הגירסא שניה בזהר שם. בש"ס כתב
יד מינכן חסרה או הושמטה המלה „גילה" וכן הברכות אשר יצר ושוש תשיש. בסידורי
המקובלים ז"ל בשנים. רי"ק הקדים ווא"ו גם לרינה, כמו בסידור רע"ג בשני דפוסים.
וברמב"ם ור' אשר ניסח „אחוה". הרב ז"ל הציג את הנוסח המדויק שאנו רואים במח"ו
שלפנינו. ביחס ל„שלום" יש להעיר, שזוהי גם גירסת רע"ג (דפוס ורשא, ובדפוס ירושלים
„שלום") ושל רמב"ם וכן נראה מהלשון שבמטה משה.

ישמע בערי יהודה ובחוצות ירושלים: זוהי הגירסא בגמ', בסדר רע"ג (בשני
דפוסים) ברי"ף, במח"ו, ברמב"ם, ברא"ש, בטור, באבודרהם. בסדר רב סעדיה (שלפנינו)
מצרי לחוצות. זוהי הגירסא במדרש לקח טוב (פסיקתא זוטרותא) וכן בהלכות פסוקות
הג"ל. בחידושי הריטב"א לכתובות, וכן. בעל שיטה מקובצת לגמ' כתובות שם מביא אותה
נוסחא משם בשם הרמב"ם, אבל ברמב"ם שלפנינו, גם בהלכות אישות וגם בהלכות ברכות
רואים אנו הנוסח המקובל. ומנמק שם את השנוי בשם ריטב"א: ואומרים הדריקנים

**יְרוּשָׁלַיִם. קוֹל שְׁשׁוֹן וְקוֹל שְׁמִיחָה. קוֹל חֲתָן וְקוֹל כַּלָּה. קוֹל
מִצְהָלוֹת חֲתָנִים מִחֻפָּתָם וְנִזְעָרִים מִמִּשְׁתֵּה נְגִינָתָם : בָּרוּךְ אַתָּה
יְיָ מִשְׁמַח חֲתָן עִם הַכַּלָּה :**

שירותא דצלותא

הלשון מתוקן יותר, כי כשאמר „ישמע בערי יהודה“ אולי ישמע שם הקול מבחוץ, אבל כשאומר „מערי יהודה“ עכ"פ הקול מבפנים. המליצה, כשלעצמה, מיוסדת לפי אבודרהם על פסוק וכותב בקיצור „פסוק הוא“. ואותו נוסח מצינו בירמיהו לג י ושם נאמר: כה אמר ה' וגר עוד ישמע במקום הזה וגר בערי יהודה ובחוצות ירושלים וגר, ובמחברות מני קדם מביע המחבר השערה, שהיא נוסדה על הפסוק שם ז' לה, ושם נאמר: „והשבתי למערי יהודה ולחוצות ירושלים קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה“ וגר, וכוונת הנביא לומר: כי קללה זו תבוטל, ועוד ישמע מערי יהודה וגר קול ששון, ומביא שם תירגום של שבעים לירמיהו לג י שתירגמו: בערי יהודה ולחוץ ירושלים אבל הוא מביא שם ראייה לפשטות לשון אבודרהם כג"ל מפירושו של אברהם הירחי למסכת כלה (בהוצאת הרב טולידנו טבריה שנת תרסו סוף עמוד ח) „בערי, הפסוק כך הוא, ולא מערי יהודה“. וראה ט"ז לאה"ע סוף סימן סא אות ד.

קול מצהלות: בגמ' שם, וכך גורסים: הרי"ף, מח"ו, רמב"ם (בה"ב הושמט ממשחה), רא"ש וטור. בשאר ספרי גאונים וראשונים בשנויים. **משמח** חתן עם הכלה: הסיום הוא לפי גירסת הגמ' וכך גורסים: הרי"ף, מח"ו, רמב"ם (הלכות ברכות), רא"ש וטור. בסדר רב סעדיה גאון, בסרע"ג ובהלכות גדולות מסתיימת הברכה גם כן „חתן וכלה“. וברמב"ם (הלכות אישות), המנהיג, ברבינו ירוחם, בצדה לדרך ובתניא רבתי „החתן עם הכלה“. בעל עבודת ישראל מביא שנוי קטן זה בשם מחזור רומי ובשם סדר ברכות דפוס ויניציה. מרש"י לגמ' שם נראה שהוא גורס גירסת הגמ', ועצם השנוי, כלומר, שכאן אומרים „עם הכלה“ ואילו בברכה הקודמת „חתן וכלה“, מבואר שם בד"ה משמח.

בסדר רב עמרם גאון ניתוסף כאן פיוט נאה, המלא וגדוש ברכות לזוג הצעיר, וכן נמצא במח"ו פיוט לכבודם מאותו תוכן, בערך, אלא ששם סודר הוא בין „רשות“ שונים הנאמר לשלומם, וכן סודר בסדר רס"ג פיוט קצר, ובעל עבוד"י העתיק פיוט ממחזור רומי ססידר לפי א"ב.

והרי כמה הערות לבסוף:

(א) בדבר שבע ברכות יש חילוף מנהגים בין בני ארץ ישראל ובני בבל וראה ע"ז בים של שלמה לבבא קמא הכותב: בני בבל מברכין את החתן שבע ברכות, ובני ארץ ישראל ג. ועיין קונטרס מני קדם הנ"ל שכנראה טעות סופר ישנה שם וצ"ל ו' במקום ז', כי רק יוצר האדם לא אמרו.

(ב) בשיטה מקובצת לכתובות ח א מביא בשם תלמידי רבינו יונה: ברכת חתנים נקרא השש ברכות, וההמון קוראים אותן שבע ברכות, מפני שמונים מכללם בורא פרי הגסן. ומפורש בזהר (תזריע רמד א) כחון המברך לכלה בשבע ברכות (היינו כמנהג ארץ ישראל — וכמנהגנו) ועיין מאמרי הזהר תרומה קסט ב. ופנחס רנא ב.

שירותא דצלותא

(ג) בגמ' כתובות (ז א) גרסינן: מברכין לבתולה שבעה ולא למנה יום אחד וכו'. הלשון שם לא מורה על איזה שהוא הבדל בטוסס הברכות. אבל מסוף זהר חדש לרות משמע, שכן יש הבדל, ושם כתוב: "דאין מברכין שבע ברכות אלא לבתולה, אבל אלמן שנשא אלמנה מברכין להו כעין שבעה ברכות שברכו לבועז וכו' ובגין יקרא (משום כבודם) מברכין בופרה"ג לאלמן ואלמנה כבתולה וכוללין ברכה זו באמצע ולבסוף חותם המברך אשר ברא" וכו'. וזאת נרמז בזהר ואתחנן (רסו רע"ב) אמר רבי יוסי בתולה ירתא שבע ברכות וכו' ואנתתא אחרא מאן ברכאן דילה — ברכתא דבועז ורות וכו'. ובשערי תשובה להגאונים סימן שמד מובא מאמר מאותו תוכן: דאלמן ואלמנה לא אטצריך וכו' אבל מברכין בלשון כבוד חד מינייהו ומאי היא — אשר ברא וכלל מפסוקי דקא בריכו לבועז ורות. בשרית הרשב"א (חלק א סימן ריו, וסימן אלף קעה) כתוב ע"ז — מה שמצאת באותו סידור שיש הפרש בברכת נשואין בין אלמן שנשא אלמנה לבחור כו' לא שמעתי מעולם ואין לזה זכר בגמ' כלל. אבל כפי שמתברר יש לזה מקור בזהר, כנ"ל. ועיין בניצוצי זהר לזהר ואתחנן שם אות א ומחברות מני קדם. תשובה זו מובאת גם בספר הנקרא "שו"ת הריטב"א" (דפוס ירושלים תשי"ט מכתב יד שהיה טמון וגנוז למעלה משש מאות שנה) באריכות דברים. והרי היא בקיצורה: גם מה שכתבת שמצאת באותו סידור הפרש (הבדל) בברכת נשואין בין אלמן וכו' זו לא שמעתי מעולם ואין לו זכר בגמרא, ואדרבה — יראה מדין הגמ' בהפך מזה ולא ראיתי לאחד מן המחברים שכתב כן ולא ראיתי מי שנהג כך ומעשים בכל יום בארצנו בפני הגדולים אשר היו לפנינו שמברכין לאלמן שנשא אלמנה שבע ברכות. ולא ידענו להם שרש ועיקר ולא נודע מי בעל דברים. (שם עמוד קד סימן פג).

נוסח אותה ברכה של בועז מובא בכל בו (סימן עה) וכה תוארה: ברוך המעטירכם עטרת שמחה כעטרת בועז בבית לחם אשר ברכו אותו כל קהל ישראל והעדים העידו עליו עדות נאמנה, כדכתיב — ויאמרו כל העם אשר בשער וגר' ויהי ביתר כבית פרץ וגר' ב.א.י. מצליח איש ואשה. אבל הוא מסיים שם: — והמנהג עכשיו לברך ז' ברכות (רגילות) אפילו לאלמן שנשא אלמנה וכן נראת דעת הרמב"ם שלא הביא כלל נוסח ברכה זו.

ובמחזיר גרושתו: באבודרהם מובא בשם רי"ף שנשאל על ענין זה והשיב: אינו יודע אי זה גאון אמר דבר זה (שלא צריכים לברך) שאם צריך הוא לברכת אירוסין וצריך הוא לברכת נשואין וכו' וצריך אירוסין ונשואין. שאלה ותשובה זו מובאת גם בספר שו"ת הרי"ף סימן לה (דפוס ליורנו) ובשו"ת הרדב"ז חלק ג סימן תקסו בשם תשובות הגאונים לענין מחזיר גרושתו מן האירוסין, שכן מברך עיי"ש באריכות דבריו, וקצת מדבריו הובאו בפתחי תשובה הנ"ל אות כא.

(ד) בשו"ע שם סימן סג אות ב: וי"א שאחר שמצא בתולים מברך — אשר צג אגוז בגן עדן וכו'. ברכה זו מביא הרא"ש בשם בעל הלכות (הלכות גדולות) וראה שם הנוסח, ומסיים שם: ואפשר שברכה זו תקנוה הגאונים ז"ל ומסתבר לברכה לאחר שמצא בתולים. גם בנו, רבינו הסור מביא בשם בה"ג בסימן סג, וראה ב"י וב"ח שם ועיין היטב בדרישה שם אות ב המאריך בענין זה, ופרישה שם כל הקטע, וח"מ וס"ז שם. ובב"ש שם סוף אות ד מביא בשם מהרש"ל שלא לברכה בכלל. הרמ"א לשו"ז שם מביא דעה אחת שיש

שירותא דצלוחא

לברכה על הכוס, והיא דעת רבינו ירוחם המביא זאת בשם רבינו נסים והשווה זו מובאת גם בתשובת הרמב"ם הוצאת הרב פריימן ז"ל הי"ד סימן קכו ובהוצאת חברת מק"ג סימן לב, וכשלעצמה מובאת היא בשנויים: תשובות גאוני המערב סימן תלח; ריש לקוטי הפרד"ס; האורה (178); מח"ו (עמוד 586); אור זרוע ח"א סימן שמא בשם השאילתות דרב אחאי גאון; ארחות חיים ח"ב עמוד 133; רבינו ירוחם נתיב כב ח"ב ופחד יצחק ערך דם בתולים.

ולמעשה נחלקו הדעות: בב"ש שם סוף אות ד מביא בשם מהרש"ל שלא לאמרה, וכן בדרישה בשמו — משום שהיא רק הכשר מצוה ועוד, שלא הוזכרה במשנה ולכך מצדד הח"מ שם אות ז וכן הבאר שבע ובעל ערוך השלחן לשו"ע שם. בעל קצוש"ע לא הזכיר מזה בכלל. ויש שמצדדים לברכה בלי שם ומלכות: השל"ה הקדוש ז"ל (שער האותיות עמוד קב א) ומביאה גם בשם המקובל בעל תולעת יעקב וממליץ אמירתה ביתר הדגשה ז"ל: ותמיהני איך לא נוהגין בברכה זו, ובודאי מנהג זה מנהג בורות ועם הארצות, כי מה לנו להרהר אחרי הגאונים ובפרט בעל הלכות גדולות שכל דבריו הם בקבלה וכו' יאמרנה בלי שם ומלכות, וכן הציגה בעל חכמת אדם (כלל קטו אות יח). והגאון מליסא ז"ל בדרך החיים שלו בדיני ב"מ אות ב, ובעל שלחן העוזר מסיים: וכן האידנא אין נוהגין בברכה זו. ודרך אגב: בחכמת שלמה לכתובות ה כתב על התוספות שם ד"ה מהו ז"ל: "מכאן יש לדקדק שהיו עושין סעודה לבע"מ אפילו היכא דכבר היו הנשואין, אבל בחיבורי שדיתי ב"י נרגא". ובעל טעמי המנהגים הסב כונתו לדבריו שכתב בסמרו ים של שלמה לכתובות פרק קמא סימן י שז"ל: מה שיש מדקדקים מדברים התוספות שעושים סעודה לבע"מ וכו' סעות בידם וכו' אבל היכא שכבר נישאת, ליכא חיוב סעודה וכו'. וראה השלמות לעמוד זת. וזוהי ברכת בתולים (לפי נוסחת בעל חכמת אדם):

ברוך אתה אשר צג אגוז בגן עדן, שושנת העמקים כל ימשול זר במעין חתום. על כן אילת אהבים שמרה בטוהר וחוק לה הפרה. ברוך אתה הבוחר בזרעו של אברהם.

ברכת המזון

של סעודות נשואין ושבעת ימי המיכתה

(בירורים)

בסעודה הראשונה שלאחרי החופה מוסיפים, לפני אמירת „ברשותי, את הפיוס דוי הסר, ולאחר „נברך אלקינו" שהשמתה במעוננו, ובסוף ברכת המזון נאמרות שבע ברכות (בצירוף בופרה"ג).

ובסעודות הנוספות הנערכות במשך ז' ימי המשתה, מותנה הענין: אם סועד על השלחן „פנים חדשות" בלשון חכמים, כלומר מי שלא אכל בסעודה הראשונה, אז — אם בעשרה היא נערכת (והחתן מן המנין) נאמר הכל כרגיל, ואם סועדים לכה"פ ג', מברכין הברכה